

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DAYANIQLI ƏRZAQ TƏMİNATININ İQTİSADI PROBLEMLƏRİ

İxtisas: 5312.01 – Sahə iqtisadiyyatı

Elm sahəsi: İqtisad elmləri

İddiaçı: **Azər Ağazeynal oğlu Qurbanzadə**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı - 2026

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: İqtisad elmləri doktoru, dosent
Anar Fazil oğlu Abbasov

Rəsmi opponentlər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Eldar Rza oğlu İbrahimov
iqtisad elmləri doktoru, professor
Məhərrəm Cəlal oğlu Hüseynov
iqtisad elmləri doktoru, professor
Səfər Həsən oğlu Pürhəni
iqtisad elmləri doktoru, professor
Vilayət İbrahim oğlu İsmayılov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Kooperasiya Universitetində fəaliyyət göstərən FD 2.46 Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BED 2.46 Birdəfəlik Dissertasiya şurası.

Birdəfəlik Dissertasiya
Şurasının sədri

AMEA-nın həqiqi üzvü,
iqtisad elmləri doktoru, professor
Ziyad Əliabbas oğlu Səmədzadə

Birdəfəlik Dissertasiya
Şurasının elmi katibi

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Samirə Yaşar qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

Əməkdar kənd təsərrüfatı işçisi,
iqtisad elmləri doktoru, professor
İslam Hacı oğlu İbrahimov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Qloballaşma prosesinin dərinləşməsi fonunda beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində baş verən dəyişikliklər və bütövlükdə konyunktur dalğalanmalar hər bir ölkənin sosial-iqtisadi həyatına əhəmiyyətli dərəcədə nüfuz etməkdədir. Milli iqtisadiyyatda qloballaşmanın təsirləri, xüsusilə həssas sahələrə daha dərinlən təsir göstərir. Bu təsirlərin qarşısının alınmadığı təqdirdə həmin təsirlər risklərə çevrilir. Risklər isə təhdidlərə və təhlükələrə yol açır. Qloballaşma proseslərinin gətirdiyi sosial-iqtisadi problemlər də xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin sosial-iqtisadi həyatına zərərli təsirlər göstərir. Bu təsirlər dünya ölkələri arasında sosial-iqtisadi qeyri-bərabərliyin dərinləşməsi, gəlirlərin qütbləşməsi fonunda, daha təhlükəli təmayüllər doğurur.

Qloballaşma prosesindən inkişaf etmiş ölkələr daha çox müvəffəqiyyətlər və gəlirlər əldə edirlər. Bu isə onunla bağlıdır ki, inkişaf etmiş ölkələr dünya bazarına sənaye və kapital tutumlu məhsullar çıxarır, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə xammal istehsalı və xammalın ixracı prosesi üstünlük təşkil edir. Belə bir şəraitdə dünya bazarında xammalın qiymətində baş verən dalğalanmalar, inkişaf etməkdə olan ölkələrin maraqlarına mənfi təsir göstərir. Prosesi mürəkkəbləşdirən məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatı hələ ki, təkmil şəkildə modernləşməmişdir. Bu tip zərərli təzahürlər inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatının bütün sahələrinə, o cümlədən milli bazarlarında da problemlər doğurur. Bu baxımdan yanaşdıqda, milli bazarların ən həssas və cəmiyyətin bütün təbəqələrinin, xüsusilə az təminatlı təbəqələrinin sosial mənafeələrinə təsir göstərən seqmenti ərzaq bazarları hesab edilir. Ərzaq bazarlarında baş verən hər hansı dəyişiklik isə əhalinin ərzaq təminatından yan keçmir.

Əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatı bütün dövrlərdə aktual olmuş, dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin ən mühüm məqsədlərindən biri olmaqla yanaşı, eyni zamanda cəmiyyətdə sosial sabitliyin qorunub saxlanılmasında da mühüm strateji əhəmiyyəti ilə seçilir.

Əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatı müasir şəraitdə qloballaşma proseslərinin təsiri fonunda daha da aktuallaşır və bu təsirə daha çox

məruz qalır. Bu, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, o cümlədən ərzaq məhsullarını idxal edən ölkələrdə daha çox səciyyə daşıyır.

Vəziyyəti mürəkkəbləşdirən məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, transmilli şirkətlərin ölkələrin kifayət qədər çoxsaylı coğrafiyalarına yayılması, nəticə etibarilə həmin ölkələrdə yerli istehsalın sıxışdırılmasına gətirib çıxarır. Bu təmayül inkişaf etməkdə olan ölkələrin rəqabət qabiliyyətinin zəifləməsi fonunda daha da aktuallaşır. Bu problemlərin qarşısını almaq üçün XXI əsrin əvvəllərindən etibarən ölkəmizin regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə istiqamətlənmiş islahatlar çərçivəsində infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması, eləcə də kənd təsərrüfatı məhsullarının satış şəbəkələrinin genişləndirilməsi, əhalinin ərzaq təminatının iqtisadi və fiziki əlçatanlığının qorunub saxlanılması, sosial əlçatanlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə əlaqədar tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” qəbul edilmişdir.¹ Strateji Yol Xəritəsində ərzaq məhsullarının istehsalının və emalının inkişaf etdirilməsi, həmçinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində bir sıra hədəflər müəyyənləşdirilmişdir.

Ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması baxımından ölkəmizin ərzaq təhlükəsizliyinin siyasi hədəflər təşkil etdiyini nəzərə alaraq, hələ 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən “Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramının təsdiq edilməsi barədə” Sərəncam imzalanmışdır. Sərəncamda müstəqilliyini əldə etmiş respublikamızın dünya birliyinə inteqrasiyası çərçivəsində yarana bilən qlobal təhdidlərin effektiv şəkildə qarşılanması istiqamətində zəruri tədbirlər sıralanmışdır.²

Enerji resurslarının qiymətlərinin artması əhalinin ərzaq təminatına bilavasitə təsir göstərir. Bu, ilk növbədə istehsal olunan kənd təsərrüfatı və qida məhsullarının maya dəyərinin yüksəlməsinə səbəb

¹ Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı üzrə Strateji Yol Xəritəsi. – Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı, 6 dekabr 2016. – 177 s.

² Azərbaycan Respublikasının Ərzaq təhlükəsizliyi proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // 2 mart 2001-ci il. – Bakı, 2001.

olmaqla yanaşı, ərzaq bazarında qiymətlərin səviyyəsinin artmasına gətirib çıxarır. Məhz bu qəbildən olan zərərli təzahürlərin neytrallaşdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 mart 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikası əhalisinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir.³

Qloballaşma şəraitində ərzaq təminatının iqtisadi problemlərinin həlli istiqamətində çoxsaylı elmi tədqiqatlar aparılmışdır. Lakin qlobal rəqabət mühitində baş verən dəyişikliklər, qlobal bazarlardakı konyunktur dalğalanmaları, eləcə də iqtisadi problemlərin bir-biri ilə sıx qarşılıqlı münasibətdə tədqiqi ilə bağlı proseslərə kompleks yanaşılmamışdır. Bütün bunları nəzərə alaraq, qloballaşma şəraitində dayanıqlı ərzaq təminatının iqtisadi problemlərinin həllinə istiqamətlənmiş bu doktorluq dissertasiyasının mövzusu aktuallığı ilə fərqlənir.

Adı çəkilən mövzu ilə bağlı istər ölkə, istərsə də xarici iqtisadçıların tədqiqatları mövcud olmuşdur. Lakin problemə kompleks yanaşma, müasir reallıqlar zəminində problemin həlli ilə bağlı məsələlər hələ də açıq qalır. Bundan əlavə, nəzərə almaq lazımdır ki, qloballaşma proseslərinin dərinləşməsi müəyyən zaman kəsiyində yeni çağırışlar tələb edir. Mövzu ilə bağlı ölkəmizin iqtisadçı alimlərindən Z.Ə.Səmədzadə, A.K.Ələsgərov, E.A.Quliyev, B.X.Ataşov, G.Ə.Gənciyev, A.İ.Məmmədov, Ə.Ç.Verdiyev, İ.H.İbrahimov, İ.H.Aliyev, M.C.Hüseynov, A.F.Abbasov, E.R.İbrahimov, N.C.Qafarov, H.A.Xəlilov, V.H.Abbasov, R.Ə.Balayev, R.Ə.Hüseyn və başqaları bu sahədə geniş tədqiqatlar aparmışlar. Xarici ölkə iqtisadçılarından E.Krılax, İ.İ.Maçenoviç, E.V.Serova, E.N.Borisenko, V.S.Balabanov, A.A.Şutkov və başqaları ərzaq təminatı ilə bağlı problemləri tədqiq etmişlər.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini ərzaq təminatının maddi bazasını formalaşdıran kənd təsərrüfatı sektoru, həmçinin onunla sıx əlaqədə fəaliyyət göstərən sahələr – yeyinti

³ 2008–2015-ci illərdə əhalinin ərzaq məhsulları ilə dayanıqlı təminatına dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // 25 mart 2008-ci il. – Bakı, 2008.

sənayesi, təchizat strukturları və digər əlaqəli qurumlar təşkil edir. Tədqiqatın predmetini isə qloballaşma şəraitində ərzaq təminatının iqtisadi problemlərini özündə əks etdirən qiymət, maliyyə, investisiya, kredit münasibətləri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda dayanıqlı ərzaq təminatının elmi-nəzəri məsələlərini araşdırmaqdan, ərzaq təminatının müasir vəziyyəti və inkişaf meyillərini təhlil etməkdən, dayanıqlı ərzaq təminatının təşkilati-institusional mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini və ərzaq bazarında konyunktur dalğalanmalarının neytrallaşdırılması və dayanıqlı ərzaq təminatının prioritetlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Tədqiqatın əsas məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı elmi-praktik vəzifələr formalaşdırılmış, hər biri ardıcılıqla yerinə yetirilmişdir:

- qloballaşmanın milli iqtisadiyyata təsiri, onun səciyyəvi cəhətləri araşdırılmışdır;
- respublikamızda dayanıqlı ərzaq təminatının spesifik xüsusiyyətləri və ona təsir edən amillər müəyyənləşdirilmişdir;
- dayanıqlı təminatı xarakterizə edən göstəricilər və dünya təcrübəsi araşdırılmışdır;
- dayanıqlı ərzaq təminatının formalaşdırılmasında kənd təsərrüfatının və emal sənayesinin rolu əsaslandırılmışdır;
- Azərbaycanda ərzaq təminatının mövcud durumu təhlil edilmişdir;
- ərzaq təminatının strukturunda xarici ticarət əlaqələrinin rolu və onun dinamikası təhlil edilmişdir;
- qloballaşma şəraitində rəqabətə davamlı istehsal strukturunun formalaşdırılmasının prioritetləri aşkarlanmışdır;
- kənd təsərrüfatı ilə emal sənayesi, tədarük və təchizat strukturları arasında kooperasiya-inteqrasiya münasibətlərinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri işlənib hazırlanmışdır;
- ünvanlı subsidiyalasdırma sisteminə keçidin dayanıqlı ərzaq təminatında rolu müəyyənləşdirilmişdir;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının sığortalanması sisteminin təkmilləşdirilməsi və ərzaq bazarında risklərin idarə edilməsi mexanizmləri araşdırılmışdır;

- ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin prioritetləri müəyyənləşdirilmişdir;
- araşdırılan mövzuya aid təklif və tövsiyələr hazırlanmışdır.

Tədqiqat metodları. Araşdırma, elmi prinsiplərə istinad etməklə monoqrafik, elmi abstraksiya, struktur-funksional, müqayisəli təhlil, sintez və başqa iqtisadi-statistik üsullardan istifadəyə əsasən tamamlanmışdır.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Qloballaşma proseslərin milli iqtisadiyyata zərərli təsirlərinin təsnifləşdirilməsinə ehtiyac vardır.
2. Qloballaşma şəraitində qlobal rəqabət mühitinin ölkənin milli iqtisadiyyatına təsirlərinin araşdırılması vacibdir.
3. Qloballaşma şəraitində dayanıqlı ərzaq təminatının gücləndirilməsinə ehtiyac duyulur. Bu, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edən ərzaq müstəqilliyi baxımından da xüsusilə önəmlidir.
4. Azərbaycan Respublikasında dayanıqlı ərzaq təminatının formalaşdırılmasının sosial-iqtisadi problemlərinin müəyyənləşdirilməsi və onun həlli yollarının göstərilməsi zəruridir.
5. Ərzaq təminatının fiziki, iqtisadi və sosial əlçatanlığının tədqiqinə ehtiyac duyulur.
6. Dayanıqlı ərzaq təminatının formalaşdırılması baxımından istehsal, emal və xidmət sahələrinin kooperasiya və integrasiyasına, integrasiya münasibətlərinin təkmilləşdirilməsinə müasir dövrün aktual problemləri kimi daim diqqət yetirilməlidir.
7. Ərzaq bazarının sabitləşdirilməsində xarici rəqabətin əlverişsiz təzahürlərinin qarşısının alınması olduqca vacibdir.
8. Əhalinin alıcılıq qabiliyyətli tələbinin ödənilməsi və sistemləşdirilməsi ilə bağlı problemlər mövcuddur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyinə aşağıdakılar şamil edilir:

- qlobal rəqabət mühitində ərzaq təhlükəsizliyi, ərzaq müstəqilliyi və ərzaq təminatının oxşar, fərqli cəhətləri, eləcə də onlar arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılıq araşdırılmışdır;
- qlobal məkana integrasiya şəraitində dayanıqlı ərzaq təminatının səciyyəvi cəhətləri və göstəricilər sistemi təsnifləşdirilmişdir;

- rəqabətə davamlı kənd təsərrüfatı və emal sənayesi kompleksinin formalaşdırılmasına modernləşmə prosesinin təsirləri müəyyən edilmişdir;
- aqrar bazar infrastrukturunun formalaşdırılmasının ərzaq təminatına təsiri, qlobal dəyər zəncirində aqrar-bazar infrastrukturunun səciyyəvi cəhətləri araşdırılmışdır;
- kənd təsərrüfatı və ərzaq kompleksində müşahidə olunan müasir təmayüllər təsnifləşdirilmişdir;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının sığorta sistemlərinin təkmilləşdirilməsində dövlət və özəl bölmə əməkdaşlığının və eləcə də xarici tərəfdaşların cəlb edilməsi mexanizmləri araşdırılmışdır;
- daxili ərzaq bazarın qorunmasında himayədarlıq siyasəti və azad ticarət siyasətinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi tədqiq edilmişdir;
- dayanıqlı ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması ilə bağlı ölkəmizin potensial imkanları, kənd təsərrüfatlarının kompleks inkişafı ilə ərzaq təminatı arasındakı əlaqə GZİT təhlil vasitəsilə araşdırılmış, ölkəmizin ərzaq kompleksinin güclü və zəif tərəfləri, təhdidlər və imkanlar müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti qloballaşma şəraitində ərzaq təminatının iqtisadi problemlərinin öyrənilməsinə dair yeni elmi yanaşmanın irəli sürülməsindən, təcrübə əhəmiyyəti isə ərzaq təminatının maddi əsasını təşkil edən kənd təsərrüfatının və ərzaq sənayesinin potensialından səmərəli istifadə edilməsindən, işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi potensiala cəlb edilməsi çərçivəsində ölkənin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasının perspektiv imkanlarının reallaşdırılması ilə bağlı təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqat nəticələri kənd təsərrüfatı və emal sənayesində sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması, eləcə də dayanıqlı ərzaq təminatının yaradılması baxımından praktiki əhəmiyyətə malikdir. Əldə olunmuş elmi nəticələr gələcəkdə ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində müxtəlif layihələrin, dövlət proqramlarının hazırlanması və reallaşdırılmasında, həmçinin iqtisad yönümlü ali təhsil müəssisələrində tədris prosesində faydalı elmi informasiya bazası kimi istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin başlıca müddəaları və əsas nəticələri nüfuzlu yerli və xarici jurnallarda, həmçinin respublika və beynəlxalq əhəmiyyətli elmi-praktiki konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır. Dissertasiya işinin əsas müddəaları ümumilikdə 42 adda; 6-sı xaricdə olmaqla 21 məqalədə, 4-ü xaricdə olmaqla 19 konfrans materialında, 2 monoqrafiyada öz əksini tapmışdır. Konfrans materialları sırasında “Qloballaşmanın milli iqtisadiyyata təsirinin qiymətləndirilməsi” (Bakı, 2022), “Bəşəriyyətin qlobal problemləri fonunda ərzaq təminatına təsir edən amillər” (Bakı, 2023), “The problem of food supply in the global environment” (Almatı, 2023), “The Impact of Improving Food Supply in Modern Conditions on Enhancing Competitiveness” (Rumıniya, 2024), “Qloballaşma şəraitində ərzaq təminatı və kənd təsərrüfatının müqayisəli qiymətləndirilməsi” (Bakı, 2024) “Влияние снижения издержек обращения на улучшение продовольственного обеспечения населения” (Гомель, 2024) adlı tezisləri göstərmək olar.

Tədqiqat zamanı müəllifin həmçinin “Dövlətin aqrar siyasətinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında rolu” (Bakı, 2023), “Aqrar bazar infrastrukturalarının təkmilləşdirilməsinin əhalinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında rolu” (Bakı, 2024), “Qloballaşma kontekstində kooperasiya münasibətlərinin inkişafının əhalinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında rolu” (Bakı, 2024), “The impact of the implementation of guaranteed and intervention prices on food security” (Lyublyana, 2024), “Government policy on ensuring food security: Bibliometric analysis” (Ukraine, 2025) “Роль совершенствования системы агрострахования в повышении продовольственной безопасности” (Москва, 2025), “Xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi və daxili bazarın qorunmasının ərzaq təminatına təsiri” (Bakı, 2025) və digər məqalələri dərc olunmuşdur.

Bunlardan əlavə, müəllifin “Dayanıqlı ərzaq təminatının iqtisadi əsasları”, “Ərzaq kompleksinin modernizasiyası və dayanıqlı inkişaf problemləri” adlı monoqrafiyaları və “Ərzaq təminatı: elmi-metodik təhlil” adlı kitabı nəşr edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi.

Dissertasiya struktur bölmələrinin həcmi qeyd olunmaqla dissertasiya işinin işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, V fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş - 13408 işarə, I fəsil - 90562 işarə, II fəsil - 60097 işarə, III fəsil - 79277 işarə, IV fəsil - 73730 işarə, V fəsil - 75113 işarə, nəticə - 17097 işarə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı - 33758 işarədən ibarətdir. Dissertasiyanın işarə sayı cədvəllər, diaqramlar, sxemlər, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 409284 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın obyekti və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobeasiyası və tətbiqi, işin ümumi həcmi verilmişdir.

Tədqiqat işinin **“Qloballaşma və dayanıqlı ərzaq təminatının elmi-nəzəri məsələləri”** adlanan I fəsilində qloballaşmanın milli iqtisadiyyata təsiri, onun səciyyəvi cəhətləri, dayanıqlı ərzaq təminatının spesifik xüsusiyyətlərini xarakterizə edən göstəricilər və ona təsir edən amillər, dayanıqlı ərzaq təminatının dünya təcrübəsi məsələləri araşdırılır. Dünya iqtisadiyyatı qloballaşdıqca, qloballaşma prosesinə daxil olan ölkələr arasındakı qarşılıqlı əlaqə gücləndikcə asılılıq şərtləri daha da artır. Qloballaşma prosesinə daxil olan ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsi bu asılılığa öz təsirini göstərir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələri dünya bazarına daha çox sənaye məhsulları ixrac edir, həm də xammal və materialları idxal edirlər. Təbii ki, dünya bazarında xammal və materialların qiyməti ilə hazır sənaye məhsullarının qiymətləri arasında kəskin fərq mövcuddur. Bu proseslərdən daha çox inkişaf etmiş ölkələr faydalanırlar.

Bazarların qloballaşması bu prosesdə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bazarların qloballaşması məhsulların və xidmətlərin hərəkətində hər hansı ticarət və gömrük məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur. Bazarların qloballaşması inkişaf etmiş ölkələrin global

*bazarlarda daha çox satış payları əldə etməsinə xidmət edir.*⁴

Qloballaşma prosesinin, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin milli iqtisadiyyatına zərərli təsirləri həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrin heç də hamısının açıq iqtisadi sistem şəraitində fəaliyyət göstərməməsi ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan i.e.d., professor E.Hacızadə haqlı olaraq qeyd edir ki, *qloballaşmanın ziddiyyətləri onun hər bir hərəkətverici gücünün öz-özlüyündə təzadlığını və ümumi birləşməni əldə etməyə qadir olmaması ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, qloballaşma inkişaf etmiş ölkələrlə üçüncü dünya ölkələri arasındakı fərqliliyi genişləndirir. Qlobal axın neqativ təzahürlərində milli dövlətlərin inkişafını ləngidir, ictimai şüurda, iqtisadi və mədəni təfəkkürdə dəyişikliklərə rəvac verir.*⁵

Qloballaşma prosesinin dərinləşdiyi hazırkı müasir şəraitdə ərzaq təhlükəsizliyi və əhalinin ərzaq təminatı ilə bağlı məsələlər dövlətin milli təhlükəsizliyi baxımından dəyərləndirilməlidir. Bu onunla bağlıdır ki, artıq ərzaq təminatı problemi demək olar ki, dövlət üçün kifayət qədər aktual bir problemə çevrilmişdir. Bəşər sivilizasiyasının inkişafının hazırkı mərhələsində əhalinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması dövlətin iqtisadi siyasətinin ən mühüm prioritetlərindən birinə çevrilmişdir. Ərzaq təminatı problemi artıq ölkədə sosial-iqtisadi sabitliyə təsir edəcək səviyyəyə qədər dərinləşməkdədir.

Elmi yanaşmaların təhlili göstərir ki, ümumiyyətlə, iqtisadçı alimlərin əsərlərində ərzaq təhlükəsizliyi, ərzaq təminatı, qida təhlükəsizliyi, ərzaq müstəqilliyi, ərzaq problemi kimi anlayışlardan daha çox istifadə edilir və bir sıra hallarda həmin anlayışların demək olar ki, dəqiq elmi təsviri verilmir. A.A.Semyonov öz elmi əsərlərində ərzaq təminatıyla bağlı prosesləri araşdırarkən daha çox “Ərzaq müstəqilliyi” anlayışından istifadə edir. Müəllifin fikrincə, *ərzaq müstəqilliyi kənd təsərrüfatının və bütövlükdə aqrar sənaye kompleksinin vəziyyətini, kənd təsərrüfatı məhsullarıyla etibarlı təminatı özündə əks etdirən proses kimi səciyyələnir.* Müəllif hesab edir ki, *ərzaq müstəqilliyi dedikdə, aclıq və qidalanma təhlükəsinin*

⁴ Abbasov, A.F. İqtisadi inkişafın müasir meyilləri: qlobal çağırışlar, təhdidlər və perspektivlər. Monoqrafiya. / A.F.Abbasov – Bakı, 2024. – 576 s.

⁵ Hacızadə, E.M. Qloballaşan iqtisadiyyat / E.M.Hacızadə – Bakı, 2006. – 509 s.

*aradan qaldıraraq əhalinin ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi nəzərdə tutulur.*⁶ Lakin, fikrimizcə, müəllif problemə daha geniş mövqedə, daha dəqiqliyi ilə yanaşa bilərdi. Hesab edirik ki, dövlətin ərzaq müstəqilliyi dedikdə, ilk növbədə dövlətin əsas ərzaq məhsulları ilə tələbatı daxili imkanları hesabına təmin etmək qabiliyyəti başa düşülür. A.İ. Altuxovun bu problemə münasibəti kifayət qədər daha dərin və dəqiq xarakter daşıyır. Belə ki, müəllif hesab edir ki, *əhalinin ərzaq tələbatının əsas hissəsini daxili istehsal hesabına ödəməklə, ölkənin özünü ərzaqla müəyyən səviyyədə təmin etməsi ərzaq müstəqilliyini səciyyələndirən ən mühüm məqamlardan biridir.*⁷ Maykl Treysi hesab edir ki, *ərzaq təhlükəsizliyi insanların qida məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində daxili istehsalın xüsusi çəkisinin yüksəldilməsini nəzərdə tutur və yerli qida məhsullarının müdafiəsinə istiqamətlənmiş tədbirlər sistemini özündə birləşdirir.*⁸

Odur ki, qloballaşma şəraitində əhalinin davamlı ərzaq təminatı, əhalinin yüksək keyfiyyətli ərzaq məhsullarına olan tələbatının elmi cəhətdən əsaslandırılmış standartlara uyğun təmin edilməsinə istiqamətlənmiş fəaliyyət olub, istehsalçılar, satıcılar, istehlakçılar və dövlət qurumları arasında qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərə əsaslanan proses nəzərdə tutulur.

Ərzaq təminatının strukturu kifayət qədər kompleks xarakter daşıyır. Bu zaman iqtisadiyyatın real sektoru, o cümlədən kənd təsərrüfatı, emal sənayesi, ekoloji təmiz məhsullar istehsalı, balıqçılıq sektoru və digər bu kimi sahələr ərzaq təminatının maddi əsasını təşkil etməklə, ərzaq bazarında əmtəə təklifini özündə birləşdirir. Ərzaq təminatının strukturunda iqtisadi, fiziki və sosial əlyətərlik də önəmli rol oynayır. Fiziki əlyətərlik istehsal edilən məhsulun həcmnin, çeşidini və

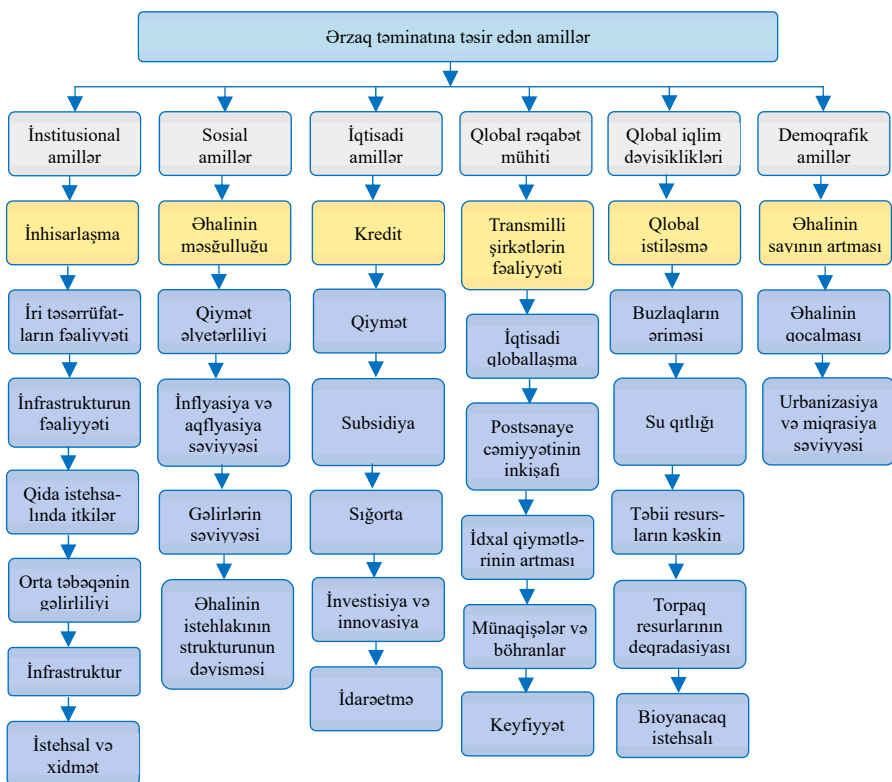
⁶ Семенов, А.А. Вступление России в ВТО и продовольственная безопасность. In Агропромышленная политика и вступление России в ВТО Москва: Энциклопедия российских деревень. ВИАПИ, 2003. – с. 64–66.

⁷ Алтухов, А.И. Вступление России в ВТО и проблемы развития ее сельского хозяйства и Агропродовольственная политика и вступление России в ВТО: сборник статей Никоновских чтений – Москва: РАСХН., 2003 – pp. 30–31.

⁸ Трейси, М. Сельское хозяйство и продовольствие в экономике развитых стран: Введение в теорию, практику и политику / М.Треysi – Санкт-Петербург: Экономическая школа, – 1995. – 431 с.

keyfiyyətini; iqtisadi əlyətərlik isə onun iqtisadi cəhətdən səmərəli formada əldə edilməsini, rəqabət qabiliyyətli olmasını nəzərdə tutur. Sosial əlyətərlik isə əhalinin alıcılıq qabiliyyətindən uyğun olaraq ərzaq bazarında əmtəə təklifini formalaşdırır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ərzaq təminatı həm yerli istehsalın və həm də optimal şəkildə bazarda idxal payının formalaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Ərzaq təminatına təsir göstərən amillərin zərərli təsirlərin neytrallaşdırılması məhz ölkənin ərzaq müstəqilliyinin qorunub saxlanılmasında önəmli rola malik ola bilər. Bu baxımdan qloballaşma proseslərinin şərtləri nəzərə alınmaqla ərzaq təminatına təsir göstərən amillər sxem 1-də öz əksini tapmışdır.

Sxem 1. Ərzaq təminatına təsir göstərən amillər

Mənbə: Sxem müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Sxemdən göründüyü kimi, qloballaşma proseslərinin dərinləşməsi hər bir fərdin sosial məişət həyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə və eləcə də insanların ərzaq məhsullarına ehtiyaclarının ödənilməsində qlobal amillərin təsir gücü nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksələ bilər.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, qloballaşma şəraitində ərzaq təminatı ilə ərzaq təhlükəsizliyi arasında kifayət qədər özünəməxsus səciyyəvi cəhətlər meydana çıxar. Doğrudur, biz sıra hallarda iqtisadçılar ərzaq təminatı, ərzaq təhlükəsizliyi, ərzaq məhsullarının təhlükəsizliyi (qida təhlükəsizliyi kimi) anlayışları eyniləşdirməyə cəhd göstərsələr də, lakin adı çəkilən anlayışlar kifayət qədər fərqli xarakter daşıyır.

Ərzaq təhlükəsizliyi üzrə dünya ölkələrinin ümumi reytingində Finlandiya ərzaq resursları ilə iqtisadi əlyetərlik səviyyəsinə və fiziki əlyetərlik səviyyəsinə görə ümumi qiymətləndirmədə 83,7 indekslə birinci yeri tutur. Dünya reytingdə üçlüyü tamamlayan Norveç ümumi qiymətləndirmədə 80,5, ərzaq məhsulları ilə iqtisadi əlyetərlik səviyyəsinə görə 87,3, fiziki əlyetərlik səviyyəsinə görə isə 60,4 indeksə malikdir. Reyting üzrə dünya ölkələrinin sıralanmasında 68-ci yerdə Hindistan dayanır ki, bu ölkədə iqtisadi əlçatanlıq indeksinin göstəricisi 69,3, fiziki əlçatanlıq səviyyəsi isə 62,3 indeksə bərabərdir. Təbii ki, *dünya əhalisi içərisində aclıq çəkən insanların sayı da, əsas etibarı ilə Afrikada 20,4%, Asiyada 8,1%, Okeaniyada 7,3%, Latın Amerikasını və Karib hövzəsi ölkələrində isə 6,2% təşkil etməkdədir. Mütləq ifadədə isə dünya əhalisinin aclıq çəkənlərinin əksəriyyəti Asiyada – 384,5 milyon nəfər, Afrikada 298,4 milyon nəfər, Latın Amerikasını və Karib hövzəsi ölkələrində 41 milyon nəfər, Okeaniyada isə 3,3 milyon nəfər yaşayır.*⁹

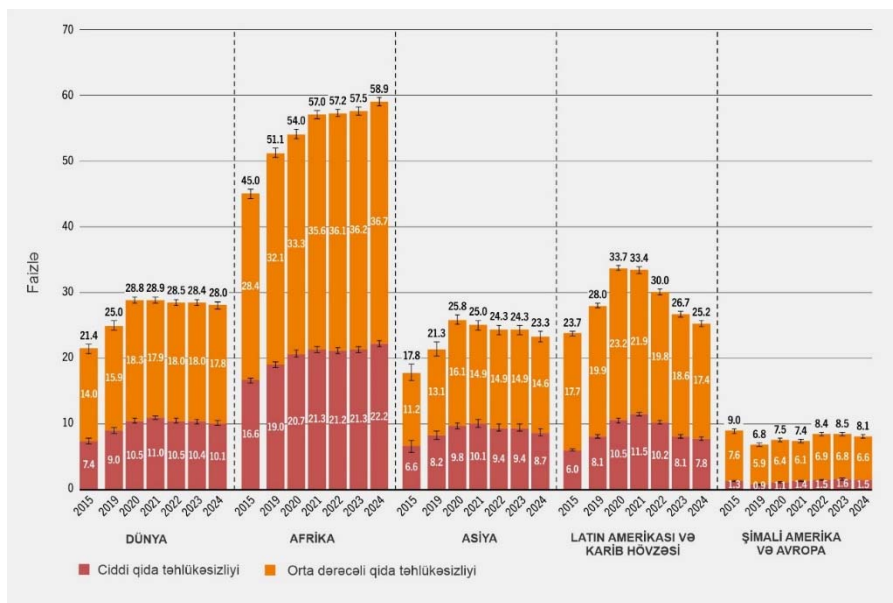
Qloballaşma şəraitində dünyanın regionları arasında iqtisadi modernləşmənin səviyyəsində kəskin fərqlərin yaranması, aqrar ərzaq kompleksinə, o cümlədən əhalinin ərzaq təminatına da əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir.

2005-ci ildə dünya əhalisinin 12,0%-i və ya 788,8 milyon nəfəri doyunca qidalanmaqdan əziyyət çəkmişdir. 2005–2014-cü illərdə

⁹ Food and Agriculture Organization of the United Nations. (n.d.). [Report excerpt] (p. 13). Retrieved from <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/0ccd08a0-b1d8-48a2-93c4-cb9a82a7d64a/content>

beynəlxalq təşkilatların həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində bu göstəricidə müəyyən azalma müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2014-cü ildə açıqdan əziyyət çəkən əhalinin sayı dünya əhalisinin ümumi sayında 7,5%-ə enmiş, başqa sözlə doyunca qidalanmayan insanların sayı 552,3 milyon nəfərə enmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, COVID-19 pandemiyasının fonunda 2020-ci ildə qlobal miqyasda qida təhlükəsizliyi probleminin kəskin pisləşməsi müşahidə olunmuşdur. 2015–2019-cu illər aralığında nisbi sabitlik dövründən sonra dünyada həm orta, həm də ciddi dərəcədə qida təhlükəsizliyi problemi ilə üzləşən insanların ümumi payı 2019-cu ildəki 25,0%-dən, pandemiyanın ilk ili olan 2020-ci ildə kəskin artaraq 28,8%-ə yüksəlmişdir. Dünyanın müxtəlif regionlarında açıqdan əziyyət çəkən insanların yayılmasını əks etdirən diaqram 1-də göstərilmişdir.

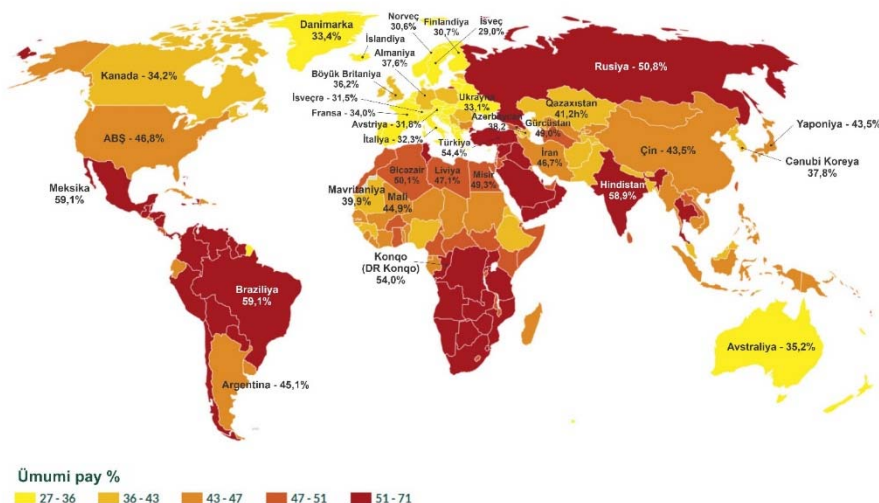

Diaqram 1. Dünyanın regionları üzrə açıqdan əziyyət çəkən insanların coğrafiyası

Mənbə: FAO. 2025. FAOSTAT: Suite of Food Security Indicators. [2025].
<https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/e3c60970-7123-4de4-9d82-81f4a08912e4/content>

Diaqramdan göründüyü kimi, 2015–2024-cü illərdə qida problemindən kəskin (ciddi) şəkildə əziyyət çəkən insanların dünya üzrə ümumi əhali strukturunda xüsusi çəkisi 7,4%-dən 10,1%-ə qədər, ümumi qida təhlükəsizliyi problemi (orta və ciddi) yaşayan insanların payı isə müvafiq olaraq 21,4%-dən 28,0%-ə qədər artmışdır. Afrika regionunda ciddi ərzaq çatışmazlığından əziyyət çəkənlərin payı 16,6%-dən 22,2%-ə, ümumi qida problemi çəkənlərin səviyyəsi isə 45,0%-dən 58,9%-ə qədər yüksəlmişdir.

Şəkil 1-də dünya ölkələri üzrə ən varlı 10 faiz əhəlinin milli gəlirdə payı əsasında sosial-iqtisadi qeyri-bərabərlik səviyyəsi təqdim edilmişdir.

Şəkil 1. Dünya ölkələri üzrə 2024-cü ildə 10% yüksək gəlirə malik olan əhəlinin dünya üzrə məcmu gəlirlərdə payı

Mənbə: https://wid.world/world/#sptinc_p90p100_z/US;FR;CN;ZA;GB;WO-PPP/2024/eu/k/p/yearly/s/false/24.708000000000002/70/curve/false/region

Şəkildən göründüyü kimi, dünya ölkələri arasında sosial-iqtisadi qeyri-bərabərliyin səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. World Inequality Database (WID, 2024) məlumatlarına əsasən, 10% ən varlı əhəlinin milli gəlirdə payının nisbətən aşağı olduğu ölkələrə İsveç (29,0%), Norveç (30,6%), Finlandiya (30,7%), İsveçrə (31,5%), Avstriya (31,8%), İtaliya (32,3%), Ukrayna (33,1%), Danimarka

(33,4%), Fransa (34,0%), Kanada (34,2%), Avstraliya (35,2%), Böyük Britaniya (36,2%) və Almaniya (37,6%) aid edilir. Bu ölkələrdə gəlirlərin daha bərabər bölüşdürülməsi müşahidə olunur.

Orta səviyyəli sosial-iqtisadi qeyri-bərabərlik müşahidə olunan ölkələr sırasında Cənubi Koreya (37,8%), Azərbaycan (38,2%), Mavritaniya (39,9%), Qazaxıstan (41,2%), Çin (43,5%), Yaponiya (43,5%), Mali (44,9%), Argentina (45,1%), ABŞ (46,8%), İran (46,7%), Liviya (47,1%), Gürcüstan (49,0%), Misir (49,3%), Əlcəzair (50,1%) və Rusiya (50,8%) yer alır. Bu ölkələrdə milli gəlirin əhəmiyyətli hissəsi əhalinin ən yüksək gəlirli 10 faizinin payına düşür.

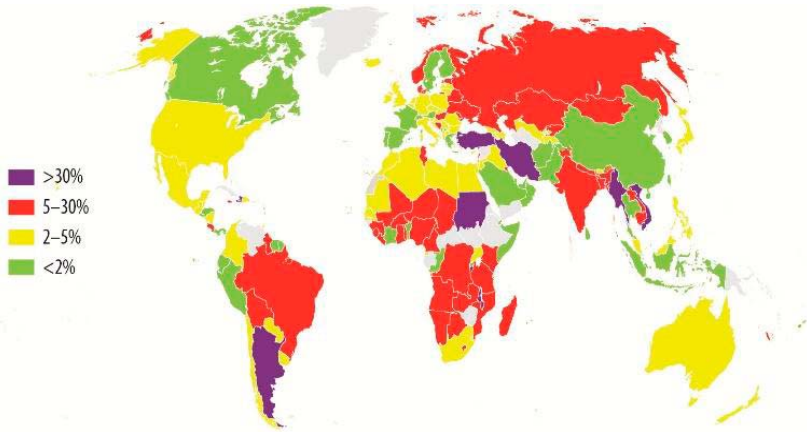
Sosial-iqtisadi qeyri-bərabərliyin ən yüksək səviyyədə olduğu ölkələrə isə DR Konqo (54,0%), Türkiyə (54,4%), Hindistan (58,9%), Braziliya (59,1%) və Meksika (59,1%) aid edilir. Həmin ölkələrdə milli gəlirin yarıdan çoxu ən varlı 10 faiz əhalinin payına düşür ki, bu da gəlirlərin yüksək səviyyədə təmərküzləşdiyini və sosial-iqtisadi diferensiasiyanın daha qabarıq xarakter daşdığını göstərir.

Araşdırmalardan belə qənaətə gəlmək olar ki, dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində qida məhsullarının qiymətlərinin artması son nəticədə istehlak xərclərinin strukturunda ərzaq məhsullarına xərclərin payının da yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır. 2023-cü ildə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində ərzaq məhsullarının qiymət artımı ilə gəlirlərin artım təmayülləri arasında qeyri-bərabərlik halları müşahidə edilməmişdir. Belə ki, *ABŞ-da ərzaq məhsullarına çəkilən xərclərin məcmu istehlak xərclərinin tərkibdə xüsusi çəkisi 6%-ə, Böyük Britaniyada 7,2%-ə, Avstraliyada 8,7%-ə, Almaniya 9,0%-ə, Fransada 10,2%-ə, Yaponiyada isə 11,3%-ə bərabər olmuşdur.*¹⁰

Şəkil 2-dən göründüyü kimi, 2025-ci ilin əvvəlinə olan vəziyyətə görə dünya ölkələri üzrə ərzaq inflyasiyası müxtəlif səviyyələrdə qruplaşır. Xəritəyə əsasən, Latın Amerikası, Afrika və Şərqi Avropanın bir çox ölkələrində ərzaq qiymətlərinin artımı yüksək (5–30%) və ya çox yüksək (>30%) diapazondadır. Enerji və kənd təsərrüfatı xərclərinin artması, eləcə də qlobal logistika problemləri bir çox

¹⁰ Global Network Against Food Crises & Food Security Information Network. Global Report on Food Crises 2023. [Report].

regionda ərzaq qiymətlərinin yüksək qalmasına təsir edən əsas amillərdən olaraq qalır.

Şəkil 2. 2025-ci ilin əvvəlində dünya ölkələrində ərzaq inflyasiyasının səviyyəsi (%-lə)

Mənbə: World Bank. (2025). *Food Security Update. Update: March 14, 2025.* Washington, DC: World Bank. Figure 2a. Food Inflation Heat Map.

<https://documents1.worldbank.org/curated/en/099032725232035692/pdf/P180304-0d48c5c3-58ae-439e-a187-6ab83548de5b.pdf?utm>

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dünya ərzaq təminatı sahəsində problemlərin yaranması bir çox amillərlə bağlıdır. Bu prosesdə əhalinin yoxsulluq səviyyəsi əhəmiyyətli rol oynasa da, bir sıra hallarda həmin ölkələrdə əl əməyindən istifadənin yüksək olması, daha doğrusu istehsalın yetərinə intensivləşməməsi, modernləşməməsi məhsuldarlığın aşağı səviyyədə qalmasına səbəb olur. Bütün bunlar isə son nəticədə, həmin regionlarda ərzaq təminatının pisləşməsinə və ərzaq məhsulları sahəsində çatışmazlığın yaranmasına gətirib çıxarır.

Dissertasiyanın **“Azərbaycan Respublikasında ərzaq təminatının müasir vəziyyəti və inkişaf meyilləri”** adlı II fəslində Azərbaycan Respublikasında ərzaq təminatının mövcud vəziyyətinin təhlili, dayanıqlı ərzaq təminatının formalaşdırılmasında kənd təsərrüfatının və emal sənayesinin rolu, ərzaq təminatının strukturunda idxal-ixrac əlaqələri və onun dinamikası tədqiq edilir. Ərzaq təminatı sahəsində problemlərin həlli vacib hesab edildiyi üçün dövlət tərəfindən ərzaq

təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində müxtəlif proqramlar qəbul olundu. Bu çərçivədə bir çox qanunlar, dövlət proqramları və strateji yol xəritələri təsdiq edildi. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 02 mart 2001-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” Sərəncam qəbul edildi. Burada vurğulanır ki, ərzaq təhlükəsizliyi insan ləyaqətinin əsas göstəricilərindən biri olmaqla yanaşı, həm də fundamental insan hüquqlarından sayılır. Məhz bu səbəbdən, ölkədə bu hüququn reallaşdırılması dövlət qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri kimi qəbul edilir. Sənəddə qeyd olunur ki, ərzaq təhlükəsizliyi hər bir vətəndaşın sağlam və məhsuldar həyat sürməsi üçün yetərli miqdarda və keyfiyyətli ərzağa çıxış imkanına malik olması deməkdir. Bu istiqamətdə qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması, ilk növbədə, əhalinin yoxsulluq səviyyəsinin aşağı salınması, ərzaq təminatı sisteminin gücləndirilməsi və ərzaq resurslarından istifadənin səmərəliliyinin artırılması ilə mümkündür.¹¹

Məhz bu tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində son dövrlərdə ölkə əhalisinin ərzaq təminatında müsbət dəyişikliklərə nail olunmuşdur. Ərzaq təhlükəsizliyinin əsas meyarını təşkil edən ərzaq məhsulları üzrə özünü təmin etmə səviyyəsi bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları üzrə, eləcə də emal sənayesinin məhsulları üzrə həyata keçirilir. Bu baxımdan, bitkiçilik məhsulları ilə özünü təmin etmə səviyyəsi cədvəl 1-də öz əksini tapmışdır.

Cədvəldən göründüyü kimi, 2018–2024-cü illər ərzində çəltik istisna olmaqla, dənli bitkilərlə özünü təmin etmə səviyyəsində azalma meyilləri müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2018-ci ildə dənli bitkilərlə özünü təmin etmə səviyyəsi 74,1% olmuşdursa, 2024-cü ildə bu göstərici 68,4%-ə bərabər olmuşdur. Ərzaq buğdası ilə özünü təmin etmə səviyyəsi 64,8%-dən 56,1%-ə qədər aşağı düşmüşdür. Bütün bunlar eyni zamanda heyvandarlığın yem bazasını təşkil edən məhsulların istehsalına da təsir etmişdir.

¹¹ Azərbaycan Respublikasının Ərzaq təhlükəsizliyi proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // 2 mart 2001-ci il. – Bakı, 2001.

Cədvəl 1.

2018-2024-cü illərdə bitkiçilik məhsulları üzrə özünütəminatmə səviyyəsi (%-lə)

Məhsul növü	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2018-ci illə müqayisədə 2024-cü ildə
Dənli bitkilər (çəltik xaric)	74,1	67,3	68,1	73,7	69,0	70,5	68,4	-5,7
Buğda	64,8	57,2	57,1	61,5	56,7	60,4	56,1	-8,7
Arpa	103,1	100,2	94,6	101,9	101,2	95,8	94,6	-8,5
Qarğıdalı	82,7	80,0	86,6	93,6	78,0	79,7	77,4	-5,3
Vələmir	89,2	90,9	86,6	88,5	87,2	81,6	77,5	-11,7
Digər dənli bitkilər	82,3	88,2	93,9	26,7	21,7	42,5	47,9	-34,4
Paxlalı bitkilər	72,0	76,1	60,3	56,4	61,5	62,8	65,1	-6,9
Kartof	90,8	87,8	90,6	88,8	89,0	89,8	88,8	-2,0
Tərəvəz (cəmi)	115,0	112,0	110,4	106,6	106,8	107,2	105,8	-9,2
Pomidor	138,0	132,5	131,0	121,1	119,8	118,9	119,7	-18,3
Bostan məhsulları	99,7	100,8	100,8	102,6	103,2	103,2	101,7	+2,0
Meyvə və giləmeyvələr	123,2	123,1	116,3	122,9	123,9	135,5	128,5	+5,3
Qoz və fındıq	130,0	138,2	138,0	136,5	137,0	139,7	126,1	-3,9
Nar	106,3	110,7	112,0	127,8	125,9	132,8	135,1	+28,8
Üzüm	92,5	94,3	95,8	94,4	94,8	93,9	89,4	-3,1

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycanın ərzaq balansları və rəsmi nəşr, Statistik Məcmuə, Bakı, 2025, 142 səh, s. 75.

Heyvandarlıq məhsulları üzrə ölkənin özünütəminatmə səviyyəsi cədvəl 2-də göstərilmişdir.

Cədvəl 2.**2018-2024-cü illərdə heyvandarlıq məhsulları üzrə
özünütəminetmə səviyyəsi (% ilə)**

Məhsul növü	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2018-ci illə müqayisədə 2024-cü ildə
Bütün növ ət və ət məhsulları	82,7	82,5	84,5	86,4	86,0	85,3	83,4	+0,7
Mal əti və mal ətindən məhsullar	85,1	86,1	87,4	91,9	93,0	88,4	88,5	+3,4
Qoyun və keçi əti, bu ətlərin məhsulları	98,1	97,6	97,3	98,2	97,0	94,9	96,5	-1,6
Donuz əti və donuz ətindən məhsullar	5,5	5,3	4,7	4,8	4,6	4,7	4,6	-0,9
Quş əti və ət məhsulları	75,9	74,6	79,0	79,6	78,5	81,7	76,6	+0,7
Süd və süd məhsulları	86,7	86,3	83,5	84,8	83,3	84,0	83,9	-2,8
Yumurta	101,5	101,8	100,0	99,1	100,5	102,2	103,7	+2,2
Balıq və balıq məhsulları	83,1	82,2	81,7	78,2	76,7	75,4	77,3	-5,8

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycanın ərzaq balansları və rəsmi nəşr; Statistik Məcmuə, Bakı, 2025, 142 səh, s. 76.

Cədvəldəki məlumatlar göstərir ki, 2018-ci illə müqayisədə 2024-cü ildə ölkədə ət və ət məhsulları üzrə ümumi özünütəminetmə səviyyəsi 0,7 faiz bəndi artmışdır. Xüsusilə, mal əti və ondan hazırlanan məhsullar üzrə bu göstərici 3,4 faiz bəndi, quş əti və əlaqəli məhsullar üzrə 0,7 faiz bəndi, yumurta üzrə isə 2,2 faiz bəndi yüksəlmişdir. Bu artımlar heyvandarlıq sektorunda istehsal imkanlarının genişləndiyini və daxili tələbatın daha yüksək səviyyədə yerli məhsullar hesabına qarşılandığını göstərir. Müqayisə olunan dövrdə qoyun və keçi əti üzrə özünütəminetmə səviyyəsi isə 1,6% azalmışdır. Süd məhsulları ilə özünütəminetmə səviyyəsində də 2,8% azalma müşahidə edilmişdir.

Son illər dənli bitkilər, buğda, paxlalılar və nar istisna olmaqla, digər bitkiçilik məhsullarının adambaşına istehlakında artım müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2018-ci illə müqayisədə 2024-cü ildə istehlak edilən dənlilərin həcmi 3,5 kq, buğda istehlakının həcmi 5,2 kq, paxlalıların həcmi 1,0 kq, narın həcmi isə 2,2 kq azalmışdır. Digər bitkiçilik məhsullarının istehlak həcmində isə artım meyilləri müşahidə edilmişdir. Belə ki, müqayisə olunan dövrdə kartofun istehlak həcmi 6,9 kq, bütün növ tərəvəz məhsullarının istehlak həcmi 27,1 kq, pomidorun istehlak həcmi 19,7 kq, bostan məhsullarının istehlak həcmi 5,1 kq, meyvə və giləmeyvələrin istehlak həcmi 4,4 kq, qoz və fındığın istehlak həcmi 3,4 kq, üzümün istehlak həcmi isə 8,4 kq artmışdır.

2018–2024-cü illər ərzində adambaşına düşən heyvandarlıq məhsullarının illik istehlak həcmi 5,2 kq artmışdır. Bu dövr ərzində mal əti və ondan hazırlanan məhsullar üzrə istehlak 0,8 kq, qoyun və keçi əti məhsulları üzrə 0,8 kq, donuz əti üzrə 0,1 kq, quş əti və ona dair məhsullar üzrə isə 3,6 kq artım qeydə alınmışdır. Süd və süd məhsullarının adambaşına istehlakında 16,7 kq, yumurta üzrə 42 ədəd, balıq və balıq məhsulları üzrə isə 1,0 kq-lıq artım müşahidə olunmuşdur. Bu göstəricilər əhalinin heyvandarlıq məhsullarına olan tələbatının artması və ərzaq təminatının yaxşılaşması ilə izah oluna bilər.

Strateji Yol Xəritəsində həmçinin qeyd olunur ki, gəlirlərin bərabər bölgüsünə nail olmaq məqsədilə kənd yerlərində yüksək gəlirli məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsi və bu yolla şəhərlərə olan əmək miqrasiyasının azaldılması əsas prioritetlərdən biridir. Bununla əlaqədar strateji hədəf kimi 2025-ci ildən sonrakı mərhələdə Bakı şəhəri ilə digər regionlar arasında adambaşına düşən gəlir fərqinin mövcud 50 faizdən 40 faizə endirilməsi nəzərdə tutulur.¹²

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının səviyyəsinin yüksəldilməsi intensivləşmənin mühüm amili hesab olunmaqla yanaşı, eyni zamanda məhsuldarlığın səviyyəsinin yüksəldilməsi son nəticədə

¹² Azərbaycan Respublikasının “Ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // 2 mart 2001-ci il. – Bakı, 2001.

məhsul vahidinə düşən xərcin azalmasına da gətirib çıxarır. Bu prosesin həyata keçirilməsi hesabına kənd təsərrüfatında iqtisadi şaxələndirmə prosesini gerçəkləşdirmək mümkündür. Belə ki, kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin, o cümlədən əkin sahələrinin məhdud olması səbəbindən, kənd təsərrüfatında intensivləşmə proseslərinin həyata keçirilməsi obyektiv zərurətə çevrilmişdir.

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının 2003–2024-cü illərdə artım sürəti ümumilikdə müsbət xarakter daşımışdır. Başqa sözlə, müqayisə olunan dövrdə dənli və dənli paxlalı bitkilərin məhsuldarlığı 4,4 sentner, şəkər çuğundurunun məhsuldarlığı 73,8 sentner artmışdır. 2020–2024-cü illərdə dənli bitkilərin məhsuldarlığının dinamikasında isə kifayət qədər fərqli meyillər müşahidə olunmuşdur.

Heyvandarlıq məhsullarının qiymətlərində artım meyillərinin müşahidə edilməsi, əsasən, məhsul istehsalı, heyvanların baş sayı, həm də məhsuldarlıq ilə bağlı amillərdən, eləcə də məhsul istehsalına çəkilən xərclərinin səviyyəsinin artmasından, yem bazasının məhdud xarakter daşımından irəli gəlir.

Bu baxımdan i.e.d., professor E.A.Quliyevin belə bir fikri ilə razılaşmaq mümkündür ki, *21-ci əsrin əvvəllərindən başlayaraq Dünya qida bazarlarında fəaliyyət göstərən kompaniyaların daha da böyüməsi və global xarakter alması prosesləri sürətlənmişdir. Hazırda Dünyada 7 milyarda qədər ərzaq istehlakçılarının mühüm növ ərzaq tələblərini təxminən 500-ə qədər iri kompaniya ödəyir və bu kompaniyalar Dünya qida bazarının 70%-i təşkil edir. “Fortuna Global”-ın hazırladığı reyting cədvəlinə görə dünyada 500 iri qida kompaniyası sırasının ilk 10-luğunda bu kompaniyalar yer almışdır.*¹³ Müəllifin fikirlərilə tamamilə razılaşırıq ki, beynəlxalq qida məhsulları bazarında transmilli korporasiyaların yuxarıda adı çəkilən onluğa daxil olan qurumları dünya ərzaq bazarında önəmli inhisarçı kimi çıxış edir. Belə bir şəraitdə, xüsusilə ÜTT-ə keçid ərzaq bazarında əcnəbi istehsalçıların rolunun artmasına gətirib çıxara bilər.

Əməkdar elm xadimi, i.e.d., professor B.X.Ataşovun belə bir fikri ilə

¹³ Quliyev, E.A. Qida təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi problemləri və strateji istiqamətləri. Monoqrafiya. / E.A.Quliyev – Bakı: Kooperasiya, – 2020. – 464 s.

razılaşmaq olar ki, *inkışaf etmiş ölkələrin kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının qat-qat yüksək olması mümkün olmuşdur. Vaxtilə dünyanın bir sıra ölkələrində ÜDM-də kənd təsərrüfatının nisbi payı başqa sahələrlə müqayisədə 60-80%-ə çatırdı. İndi isə inkışaf etmiş ölkələrdə bu göstərici cəmi 2-10% hədlərində dəyişir. Son 40 ildə Avropa İttifaqı ölkələrinin kənd təsərrüfatı sektorunda 200 milyon iş yerinin itirilməsinə baxmayaraq, məhsul istehsalının həcmi bir neçə dəfə artmışdır.*¹⁴ Müəllifin qeyd etdiklərindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ərzaq təminatını yaxşılaşdırmaq, əsas növ ərzaq məhsulları ilə özünütəminat səviyyəsini yüksəltmək və eyni zamanda istehsal edilən məhsulun qiymət və qeyri-qiymət rəqabət qabiliyyətini formalaşdırmaq məqsədilə iri təsərrüfatların yaradılmasına, əmək məhsuldarlığının artmasına, hektardan məhsuldarlığın yüksəldilməsinə daha çox ehtiyac vardır.

İdxalın əmtəə strukturunun yalnız diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar üzrə alt bölməsinin təhlilindən belə qənaətə gəlmək olar ki, müqayisə olunan dövrdə ölkəyə idxal edilən diri heyvanların dəyəri və eləcə də, heyvan mənşəli sair məhsulların dəyəri əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Müqayisə olunan dövrdə ölkəyə idxal edilən bitki mənşəli məhsulların dəyəri təxminən 17,8% artaraq 928 milyon ABŞ dollarına çatmışdır. 2024-cü ildə ölkəyə 226 504,2 min ABŞ dolları dəyərində heyvan və bitki mənşəli piylər və yağlar idxal edilmişdir. Bu da 2019-cu illə müqayisədə 60,4% çoxdur. Aparılmış təhlillər göstərir ki, ölkəyə idxal olunan ərzaq və yeyinti məhsullarının tərkibində ən sürətli artım alkoqollu və alkoqolsuz içkilər, sirkə, tütün məmulatları və onların əvəzedicilərini əhatə edən məhsul qruplarında qeydə alınmışdır. Bu isə göstərir ki, həmin əmtəə qruplarına olan tələbat idxalın strukturunda xüsusi çəkiddə artıma səbəb olmuşdur.

Müqayisə olunan dövrdə ölkəyə idxal edilən yeyinti sənayesi məhsullarının strukturunda ən çox taxıldan, undan və süddən hazırlanmış unlu qənnadı məmulatlarının, müxtəlif ərzaq məhsullarının, yeyinti sənayesinin qalıqları və tullantılarının idxal dəyəri daha çox artmışdır. Bütün bunlar isə onun nəticəsidir ki, ölkədə

¹⁴ Ataşov, B.X. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri: nəzəriyyə və praktika / B.X.Ataşov – Bakı: Kooperasiya, – 2017. – 536 s.

emal sənayesi yetərincə modernləşdirilməmiş və emal sənayesinin istehsal etdiyi məhsullar rəqabət qabiliyyətli deyildir. Bundan əlavə kənd təsərrüfatında istehsal edilən və sənayenin xammal bazasını təşkil edən məhsulların da rəqabət qabiliyyəti, daha doğrusu məhsulun keyfiyyəti və emal sənayesi müəssisələri üçün qiymət əlçatanlığı o qədər də yüksək deyildir. Məhz bütün bunların nəticəsidir ki, emal sənayesi müəssisələri daha çox xarici xammala üstünlük verirlər. Eyni zamanda emal sənayesində istehsal edilən hazır məhsullar da ərzaq təminatını ödəmək iqtidarında deyildir. Bu proseslərin məntiqi nəticəsi isə ona gətirib çıxarır ki, ölkədə iri həcmdə, daha doğrusu 2 milyard 725 milyon 177,7 min ABŞ dolları yalnız ərzaq məhsullarının idxalına yönəldilərək ölkədən kənara çıxır. Bu isə ölkəyə idxal edilən cəmi məhsulların 12,9%-ni təşkil edir. Hesab etmək olar ki, emal sənayesi və kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi hesabına idxala ayrılan vəsaitin, daha doğrusu ərzaq və yeyinti məhsullarının 12,9%-lik idxal dəyərini əhəmiyyətli şəkildə azaltmaq mümkündür.

Müqayisə olunan dövrdə tərəvəz ixracının həcmi 18,6% azalaraq 180111,4 tona bərabər olmuşdur. İxracın həcmində artım təzə meyvələrin həcmində müşahidə edilmişdir. Ölkədən ixrac edilən təzə meyvələrin ixrac həcmi 2019-cu illə müqayisədə 32,2% artmış, ixracdan daxil olmaların həcmi isə 34,2% artaraq, 484845,8 min ABŞ dollarına çatmışdır.

Ərzaq təminatında idxal-ixrac münasibətlərinin rolunu səciyyələndirərkən belə qənaətə gəlmək olar ki, ölkəyə idxal edilən qiymətləri ilə ölkədə həmin məhsulların son istehlak qiymətləri arasında kəskin fərqlər müşahidə edilir. Daha doğrusu istehlak qiymətlərinin həcmi yetərincə yüksəkdir. Bunun idxal-ixrac qiymətləri ilə son istehlak qiymətlərinin dinamikasında da müşahidə etmək mümkündür.

Dissertasiyanın **“Dəyənqılı ərzaq təminatının təşkilinin institusional mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri”** adlı III fəslində qloballaşma şəraitində rəqabətədavamlı ərzaq kompleksinin inkişaf prioritetləri, aqrar bazar infrastrukturlarının formalaşdırılması istiqamətləri, kənd təsərrüfatı ilə emal sənayesi tədarük və təchizat strukturları arasında kooperasiya-inteqrasiya münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi yolları araşdırılır.

Qloballaşma şəraitində kənd təsərrüfatı ərzaq və qida məhsullarının

rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinin ərzaq təminatına təsirini aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

1. Qloballaşma şəraitində rəqabət qabiliyyətli ərzaq və qida məhsulları istehsalının ərzaq təminatına siyasi təsirləri.

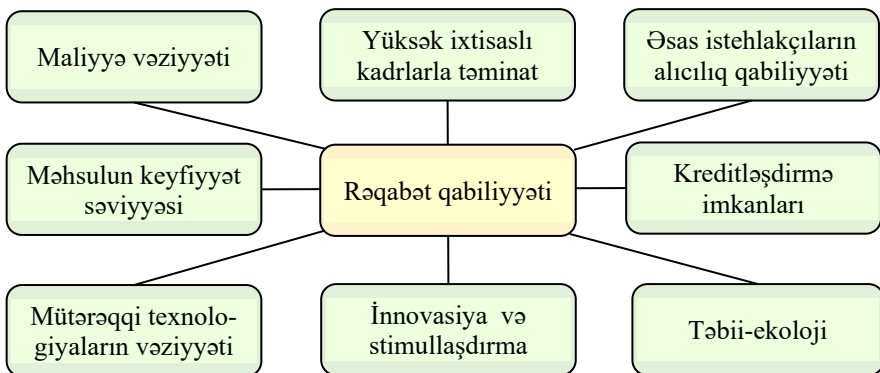
2. Rəqabət qabiliyyətli ərzaq və qida məhsullarının istehsalının artırılmasının ərzaq təminatına iqtisadi təsirləri.

3. Rəqabət qabiliyyətli ərzaq və qida məhsulları istehsalının artırılmasının ərzaq təminatına sosial təsirləri.

Sosial baxımdan yanaşdıqda rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının ərzaq təminatına təsiri ilk növbədə əhalinin alıcılıq qabiliyyəti yüksək olduqda öz səmərəsini verir. Belə ki, əhalinin orta və yüksək alıcılıq qabiliyyətli təbəqələri keyfiyyətli ərzaq məhsulları əldə etməyə yönəliirlər.

İqtisadi cəhətdən yanaşdıqda bu həm məhsul istehsalçılarının gəlirlərinin artırılmasına gətirib çıxarır və həm də qiymət əlçatanlığı təmin edildiyi hallarda əhalinin bütün təbəqələrinin keyfiyyətli ərzaq məhsulları əldə etməsinə gətirib çıxarmaqla ərzaq məhsulları və qida sənayesi istehsalçılarının daha çox gəlir əldə etmələrini şərtləndirir.

Aqrar ərzaq kompleksinin rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etməsi bir sıra amillərin inteqrasiyasına əsaslanır. Bu baxımdan aqrar ərzaq kompleksi müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini şərtləndirən amillər aşağıdakı sxem 2-də öz əksini tapmışdır.

Sxem 2. Aqrar ərzaq kompleksində rəqabət qabiliyyətini şərtləndirən amillər

Mənbə: sxem müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Sxemdən göründüyü kimi, aqrar ərzaq kompleksinə daxil olan müəssisələrin rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etməsi ilk növbədə müəssisənin maliyyə vəziyyətindən bilavasitə asılıdır. Bundan əlavə mütərəqqi texnologiyalar tətbiq edilməsi də rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalını şərtləndirən mühüm amillərdən biri sayılır. Müəssisənin ixtisaslı kadrlarla təminatı və eləcə də əhalinin alıcılıq qabiliyyəti və kreditləşmə şərtləri də rəqabət qabiliyyətini şərtləndirən amillərdən sayılır.

Aparılan araşdırmalardan belə qənaətə gəlmək olar ki, qloballaşma şəraitində ərzaq məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinin aşağıdakı prioritetlərini müəyyənləşdirmək mümkündür:

- aqrar ərzaq kompleksinin davamlı olaraq modernləşdirilməsi. Aqrar ərzaq kompleksində istehsal edilən məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi;

- aqrar ərzaq kompleksində istehsal edilən məhsula çəkilən xərclərin optimallaşdırılması hesabına aqrar ərzaq bazarında qiymətlərin əlçatanlığının təmin edilməsi;

- aqrar ərzaq kompleksində təminat göstərən mülkiyyət münasibətlərindən asılı olmayaraq bütün müəssisələrin iqtisadi resurslara çıxış imkanlarının genişlənməsi;

- aqrar ərzaq kompleksində fəaliyyət göstərən müəssisələrin iqtisadi resurslara əlçatanlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi. Aqrar ərzaq kompleksində istehsal edilən ərzaq məhsullarının ərzaq bazarlarında logistika imkanlarının genişləndirilməsi. Yeyinti sənayesinin innovasiya yönümlülüüyünün yüksəldilməsi hesabına əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi;

- rəqabət qabiliyyətli məhsulun dünya bazarlarında reklamının təşkili və ixracının təşviqi istiqamətlərinin genişləndirilməsi.

Hazırda dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması və bazara çıxarılması infrastrukturunun inkişafı istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilir. Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən təqdim olunan güzəştli kreditlər hesabına ölkənin bütün iqtisadi regionlarında 50-dən artıq soyuducu anbar kompleksi inşa olunaraq istifadəyə verilmişdir. Bu obyektlərin ümumi saxlama tutumu təxminən 260 min ton təşkil edir və iqtisadi rayonların hər birində orta hesabla 2-3 belə soyuducu kompleks fəaliyyət göstərir.

Mövcud soyuducu anbarlar həm kənd yerlərində məşğulluğun artırılmasına töhfə verir, həm də əhalinin meyvə-tərəvəz məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində mühüm rol oynayır. Reallaşdırılan tədbirlər nəticəsində hazırda ölkə əhalisinin bu sahədəki tələbatı əsasən yerli istehsal hesabına qarşılır. Bu isə ərzaq təhlükəsizliyi baxımından mühüm irəliləyiş hesab edilir.

Yuxarıdakıları nəzərə alaraq, soyuducu anbarlara dövlət dəstəyinin genişləndirilməsi məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsəduyğun hesab edilir:

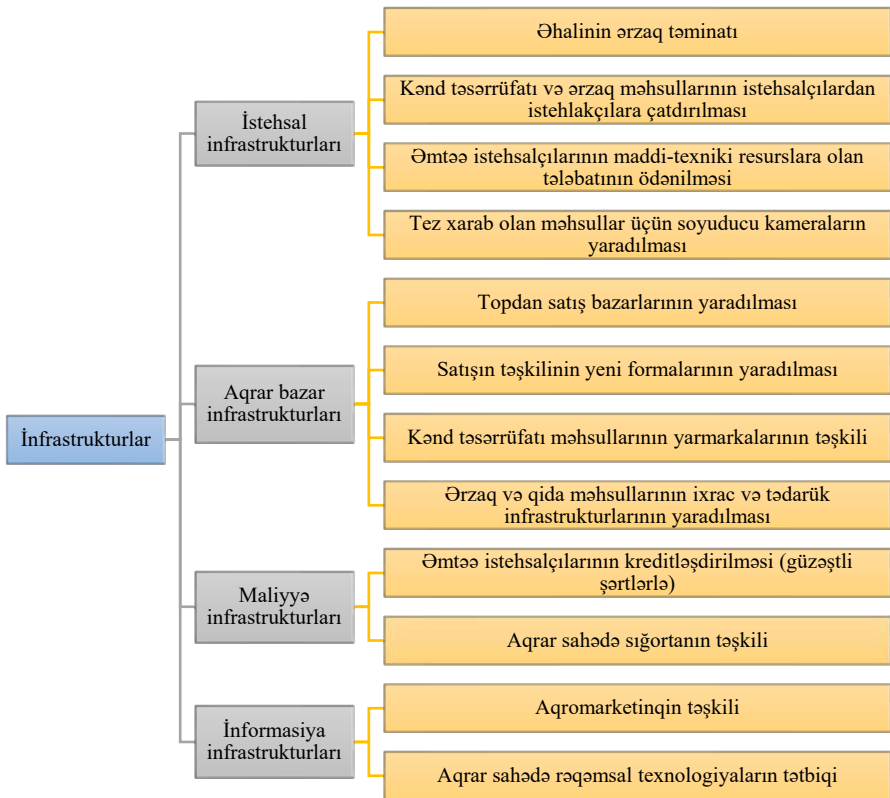
- elektrik enerjisinə güzəştli tariflərin tətbiqi;
- vergi yükünün azaldılması və ya xüsusi vergi rejiminin müəyyənəşdirilməsi;
- dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırma mexanizmlərinin tətbiqi ilə saxlanma xidmətlərinin daha əlçatan hala gətirilməsi.

Bu kimi tədbirlər, yalnız infrastrukturun səmərəli fəaliyyətini təmin etməklə kifayətlənməyəcək, həm də kənd təsərrüfatı məhsullarının itkisinin azaldılmasına, daxili bazarın sabitləşdirilməsinə və ixrac potensialının gücləndirilməsinə şərait yaradacaqdır.¹⁵

Mövcud təcrübələr göstərir ki, Ağcabədidə fəaliyyət göstərən “Atena” süd emalı müəssisəsi, Ağsuda yerləşən “Azgranata” MMC, Qazaxda fəaliyyət göstərən “Azərsun Holding”ə məxsus meyvə konserv zavodu və Ağstafadakı “Aqroservis” MMC kimi müasir texnologiyalarla təchiz olunmuş emal müəssisələri bu sahədə uğurlu nümunələr kimi çıxış edir. Qeyd edilən komplekslərin hər biri yüksək məhsuldarlıq və keyfiyyət göstəricilərinə malik olmaqla, həm daxili tələbatın ödənilməsinə, həm də ixrac potensialının genişləndirilməsinə xidmət edir.

Aqrar bazar infrastrukturalarının inkişaf etdirilməsinin əhalinin ərzaq təminatına təsiri sxem 3-də öz əksini tapmışdır:

¹⁵ Qurbanzadə, A.A. Dayanıqlı ərzaq təminatının formalaşdırılması sahəsində dünya təcrübəsi // “Yeni Nəsil İqtisadiyyat: Çağırışlar və perspektivlər Next Generation Economics: Challenges and Perspectives” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. – Bakı, 2024. – s. 405-411

Sxem 3. İnfrastruktur sistemlərinin və aqrar bazar infrastrukturalarının əhalinin ərzaq təminatına təsiri

Mənbə: sxem müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Sxemdən göründüyü kimi, aqrar bazar infrastrukturaları əhalinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında eləcə də, ərzaq məhsullarına fiziki, iqtisadi və sosial əlçatanlığın təmin edilməsində önəmli rol oynayır. Fikrimizcə, aqrar bazar infrastrukturalarının formalaşdırılması istiqamətlərində mütərəqqi texnologiyaların tətbiq edilməsi, bu sahəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi mahiyyət etibarilə həm ərzaq məhsullarının ixracının artırılmasına əlverişli şərait yaratmaqla yanaşı, daxili bazarda bolluğun və qiymət əlçatanlığının təmin edilməsində də əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması baxımından aqrar bazar

infrastrukturalarının formalaşdırılmasının prioritet istiqamətlərinə aşağıdakıları şamil etmək olar:

- regionların ixtisaslaşma istiqamətlərinə uyğun olaraq regionlarda azad rəqabət mühitində fəaliyyət göstərə bilən saxlama kameralarının və topdan satış bazarlarının təşkili;

- aqrar bazar infrastrukturalarının mühüm tərkib hissəsini təşkil edən saxlama kameralarında qiymətlərin əlçatanlığını təmin etmək məqsədilə, xüsusilə, həmin qurumların elektrik xərclərinin əhəmiyyətli hissəsinin dövlət büdcəsinin hesabına subsidiyalaşdırılması;

- aqrar bazar infrastrukturalarının mühüm tərkib hissəsini təşkil edən topdan satış bazarlarının yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilməsi. Topdansatış bazarları kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının pərakəndə satış şəbəkələrinə çatdırılmasında önəmli rol oynayır. Lakin, təəssüf ki, bu sahədə inhisarçılıq meyilləri hələ də qalmaqdadır. Belə ki, Bakı şəhərində yerləşən “Meyvəli” topdan satış bazarlarında inhisarçılıq meyilləri özünü göstərir ki, bu da daha çox vasitəçilərin bu prosesdən gəlir əldə etmələrini şərtləndirir.

Kənd təsərrüfatı kooperativlərinin geniş imkanlara malik olması, nəticə etibarilə həmin ölkələrdə kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə nail olur, eyni zamanda kənd təsərrüfatı kooperativlərində istehsalın modernləşdirilməsi prosesinə geniş fürsət verir. Xüsusilə Finlandiya nümunəsi bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Belə ki, Finlandiyada kənd təsərrüfatı sektorunun demək olar ki, 100%-i kooperativlər vasitəsilə fəaliyyət göstərir və bu struktur forması ölkənin aqrar sahəsində sabit və dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında əsas aparıcı qüvvəyə çevrilmişdir. Finlandiyada kənd təsərrüfatı kooperativləri yüksək səviyyədə təşkilatlanma və peşəkarlıqla fəaliyyət göstərərək aqrar sahənin bütün mərhələlərini – istehsal, emal, tədarük və satışı əhatə edir və bu sahədə inkişafın zirvəsinə çatmış hesab olunur.¹⁶

¹⁶ Belkin, R.E., Gazdiev, A.R., Veklenko, E.V., & Besedin, N.V. (2012). Совершенствование форм и методов государственного регулирования сельскохозяйственного производства. Вестник Курской государственной сельскохозяйственной академии, 5, Article n/a. Retrieved January 4, 2015, from <http://cyberleninka.ru/article/n/sovershenstvovanie-form-i-metodov-gosudarstvennogo-regulirovaniya-selskohozyaystvennogo-proizvodstva>

Qərb ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin formalaşdırılması nəinki kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının birgə fəaliyyətinin dəstəklənməsinə istiqamətlənir, eyni zamanda çox strateji hədəflərə meyillidir. Belə ki, kənd təsərrüfatında kooperativlərin məqsədləri qərb ölkələrində aşağıdakı kimi təsnifləşdirilə bilər:

- kooperasiya münasibətlərinə daxil olan fermer təsərrüfatlarının maraqlarının səmərəli müdafiəsinin təmin edilməsi;
- kənd təsərrüfatı kooperasiyalarının gəlirlərinin artırılması;
- kənd təsərrüfatı kooperativlərinin üzvlərinin maddi ehtiyaclarının ödənilməsi;

- kənd təsərrüfatı sektorunun davamlı inkişafına nail olunması.¹⁷

Beynəlxalq təcrübədə səmərəli nəticələr vermiş kooperativlərə əsaslanan istehsal modellərinin, müqaviləli kənd təsərrüfatı praktikasının, istehsalçı birlikləri və assosiasiyaların ölkədə geniş şəkildə tətbiq olunmaması aqrar sənaye integrasiyasının dayanıqlı inkişafına əngəl yaradan əsas amillər sırasındadır.¹⁸ Kooperasiya münasibətlərinə fermer təsərrüfatlarının daxil olması onların payı bəlli təsərrüfat subyektləri kimi fəaliyyət göstərməsini şərtləndirə bilər və bu baxımdan hər hansı kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının bu birlikdən könüllü şəkildə çıxması yəni, kooperativlərdən uzaqlaşması prosesinin normativ qaydaları da reallaşdırılmalıdır. Fikrimizcə, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları ilə emal sənayesi xidmət və təchizat müəssisələri arasında kooperasiya və integrasiya münasibətlərinin global çağırışlar nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi ön plana çəkilməlidir. Təkmilləşdirmənin prioritet istiqamətlərinə fikrimizcə aşağıdakıları aid etmək olar:

- kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişafının iqtisadi mexanizmlərinin formalaşdırılması. Bu mexanizmlər ilk növbədə stimullaşdırıcı xarakter daşımaqla kooperasiya

¹⁷ Мартынушкин, А.Б. Экономика сельского хозяйства: результаты присоединения к ВТО. // In Исследования и развитие: материалы X Международной научно-практической конференции, 2014. – с. 33–36.

¹⁸ Azərbaycan Respublikasının Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli, №1138 Fərmanı. – Bakı, 2016.

münasibətlərinə daxil olan kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının iqtisadi müstəqilliyinin qorunub saxlanılmasına və onların iqtisadi azadlıqlarının formalaşdırılmasına xidmət etməlidir;

- kommersiya əsasları ilə fəaliyyət göstərən sığorta şirkətlərinin xırda əmtəə istehsalçılarının sığortalanmasında iştiraka meyilli olmamasını əsas götürərək, kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişafı əsasında yaradılan iri və orta əmtəəlik kənd təsərrüfatı kooperativlərinin sığortalanması sistemində müasir meyillərin tətbiq edilməsi, kooperativlərinin sığortalanmasında kommersiya qurumlarının dövlət və xarici tərəfdaşlara özəl birliklərinin yaradılması və bu prosesin kənd təsərrüfatında risklərin azaldılmasına təsirinin gücləndirilməsi;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı prosesinin təkmilləşdirilməsi və bu baxımdan ərzaq məhsullarına olan tələbatın ödənilməsi baxımından kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı kooperativlərinin formalaşdırılması və bu kooperativlərin formalaşdırılması ilə bağlı Avstraliya və Yeni Zelandiya ölkələrinin təcrübəsinin tətbiqi istiqamətində fikirlərin nəzərə alınması;

- ərzaq təminatında mövcud olan müasir meyilləri, o cümlədən ərzaq bazarının heyvandarlıq məhsulları sektorunda qiymət artımlarının yüksəldilməsinin qarşısını almaq məqsədilə heyvandarlıq məhsullarının istehsalı kooperativlərinin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilməsi;

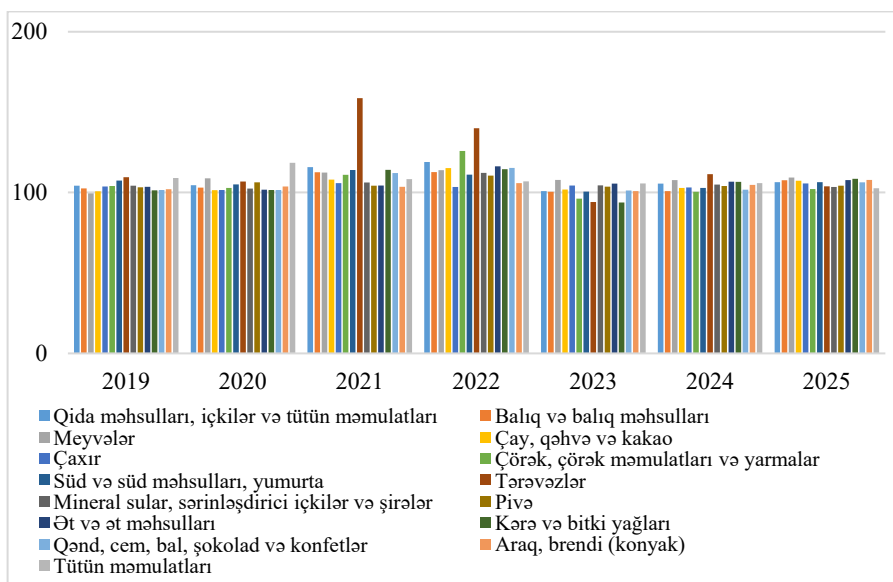
- kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları ilə xidmət strukturları arasında kooperasiya və integrasiya münasibətlərinin formalaşdırılmasında kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının maraqlarının nəzərə alınması və onların iqtisadi təzyiqlərlə qarşılaşmasının önənlənməsi;

- kənd təsərrüfatı ilə emal müəssisələri arasında kooperasiya və integrasiya münasibətlərinin yeni formatının yaradılması prosesində regionlarda emal müəssisələrinin sayının artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməsi, eyni zamanda kənd təsərrüfatı məhsullarının kooperativlərin nəznində emal sexlərinin yaradılmasına diqqət yetirilməsi və bu prosesin sahibkarlığın inkişafı fondu vasitəsilə dəstəklənməsi.

Elmi işin **“Azərbaycan Respublikasında dayanıqlı ərzaq təminatının iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri”** adlı IV fəslində təminatlı və intervensiya qiymətlərinin tətbiqinin ölkə

əhalisinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında rolu, ünvanlı subsidiyalaşdırma sisteminə keçidin dayanıqlı ərzaq təminatında mövqeyi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının sığortalanmasının və ərzaq bazarında risklərin idarə edilməsinin problemləri təhlil olunur.

Ərzaq bazarında qiymətlərin səviyyəsinin dəyişməsinin ərzaq təminatına təsiri fikrimizcə, bazarda qiymət indeksləri ilə eyni zamanda orta aylıq əmək haqqının və pensiyanın səviyyəsi arasındakı asılılıqla bilavasitə bağlıdır. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə ərzaq bazarında qiymət indeksləri və iqtisadiyyatda orta əmək haqqı və orta pensiyaların səviyyəsi arasındakı asılılıq aşağıdakı diaqram 2-də öz əksini tapmışdır.

Diaqram 2. Ərzaq bazarında qiymət indeksləri ilə iqtisadiyyatda orta əmək haqqı və pensiyalar arasında qarşılıqlı əlaqə

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika komitəsi. Azərbaycanda qiymətlər 2026. Statistik məcmuənin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İşdə Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdə kənd təsərrüfatının dəstəklənməsi istiqamətində xərclərin strukturu araşdırılır. Qeyd edilir ki, Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdə kənd təsərrüfatının

dəstəklənməsi ilə bağlı xərclərin təxminən 1/3-i birbaşa dəstək tədbirlərini özündə əks etdirir. Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, ötən əsrin 70-80-ci illərindən etibarən həmin ölkələrin iqtisadiyyatında artan sənayeləşmə prosesləri kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatına da əhəmiyyətli şəkildə nüfuz edə bilmişdir. Belə ki, Qərbi Avropa ölkələrinin kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında intensivləşmə səviyyəsi kifayət qədər yüksəkdir. Bu prosesi səciyyələndirən ən mühüm cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, 20-ci əsrin 70-80-ci illərinə doğru bu ölkələrdə kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər gerçəkləşdirilirdisə, 21-ci əsrin əvvəllərindən etibarən Qərbi Avropa ölkələrində aqrar sahə tam mənası ilə mexanikləşdirilmiş, kompüterlərlə və mürəkkəb elektrotexnika vasitələri ilə zənginləşdirilmişdir. Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrin kənd təsərrüfatında biotexnologiyalar əhəmiyyətli rol oynayır. 2-ci yaşıl inqilaba qədər istehsalın kimyalaşdırılması prosesi bu ölkələrdə kifayət qədər geniş vüsət almış və yüksək sürətlə inkişaf etmişdir.

Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsindən kənd təsərrüfatı istehsalçılarna verilən subsidiyalar əsas etibarı ilə bitkiçilik sahəsində əkin subsidiyalarını, əsas əkmələrə verilən subsidiyaları, toxumlar üçün verilən, yeni bağların salınmasına görə subsidiyalar, təkrar əkinlərə görə subsidiyaları, eləcə də heyvandarlıq sahəsi üzrə verilən subsidiyaları özündə əks etdirir. Bitkiçilik sahəsində subsidiyaların dinamikası cədvəl 3-də öz əksini tapmışdır:

Cədvəl 3

Bitkiçilik sahəsində faktiki verilən subsidiyalar (min manatla)

	2020	2021	2022	2023	2024
Əkin subsidiyası	233235	258557	246558	262492	266000
Məhsul subsidiyası	30264	29011	59585	59000	68000
Ərzaqlıq buğda	-	-	-	12537	16000
Toxum subsidiyası	4766	6658	7433	6002	8400
Gübrə subsidiyası	69970	77567	73967	78748	79800
Cəmi	338235	371793	387543	418779	438200

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Bitkiçilik və heyvandarlıq sahəsi üzrə subsidiyalarla bağlı statistik məlumatlar, 2024.

Cədvəldən göründüyü kimi, 2024-cü ildə respublikamızda kənd təsərrüfatının bitkiçilik sahəsinə verilən subsidiyaların həcmi 438 200 min manat təşkil etmişdir. 2020-ci illə müqayisədə 2024-cü ildə bitkiçilik sahəsinə verilən subsidiyaların həcmi 29,6% artmışdır. 2024-cü ildə bitkiçilik sahəsində ödənilən cəmi subsidiyaların 60,7%-ni əkin subsidiyası, 15,5%-ni məhsul subsidiyası, 3,7%-ni ərzaqlıq buğda üçün subsidiyalar, 1,9%-ni toxum subsidiyaları, 18,2%-ni isə gübrə subsidiyaları təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikasında əkin subsidiyasının tərkib elementləri cədvəl 4-də öz əksini tapmışdır:

Cədvəl 4

Azərbaycan Respublikasında bitkiçilikdə əkin subsidiyalarının tərkibi (faktiki)

	2020	2021	2022	2023	2024
Əsas əkin, min ha	233235	247412	236615	252284	262461
xüsusi çəkisi, %-lə	100	96	96	96	96
Təkrar əkin, min ha	-	3435	3563	5487	5314
xüsusi çəkisi, %-lə	-	1,3	1,5	2,1	1,9
Bağçılıq (yeni), min ha	-	7710	6380	4721	6225
xüsusi çəkisi, %-lə	-	2,7	2,5	1,9	2,1
Cəmi	233235	258557	246558	262492	274000

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Bitkiçilik və heyvandarlıq sahəsi üzrə subsidiyalarla bağlı statistik məlumatlar, 2024.

Cədvəldən göründüyü kimi 2024-cü ildə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına verilən əkin subsidiyalarının həcmi yanacaq və sürtkü materiallarına görə cəmi 274000 min manatlıq əkin subsidiyası olmuşdur ki, bunun da 262461 min manatı və ya 96%-ni əsas əkinlər, 5314 min manatını və ya 1,9%-ni təkrar əkinlərə, 6225 min manatını və ya 2,1%-ni isə yeni bağçılığa, yəni intensiv bağçılığa verilən subsidiyalar təşkil etmişdir. Təhlil göstərir ki, 2020-2024-cü illərdə əsas əkinlərə verilən subsidiyaların cəmi əkin subsidiyalarının strukturunda payı dəyişməmişdir, yəni 96% olaraq qalmışdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, 2020-ci ildə yalnız əsas əkinlərə subsidiyalar verilirdi.

Heyvandarlıq məhsulları ilə əhalinin təminatının yaxşılaşdırılması hal-hazırda dövlətin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir. Bu isə onunla bağlıdır ki, son zamanlar ərzaq bazarında heyvandarlıq məhsullarının qiymətlərinin artımı müşahidə edilir. Bu baxımdan heyvandarlıq məhsulları istehsalçıların subsidiyalaşdırılması da diqqət mərkəzində saxlanılır. Cədvəl 5-də heyvandarlıq sahələri üzrə subsidiyaların dinamikası öz əksini tapmışdır:

Cədvəl 5.

Heyvandarlıq sahəsi üzrə verilən faktiki subsidiyalar (min manatla)

	2020	2021	2022	2023
Heyvan subsidiyası	8799	9067	9690	10300
Arı subsidiyası	5018	5313	5821	-
Barama subsidiyası	2172	2405	1989	2051
Cəmi	15989	16712	17500	12351

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Bitkiçilik və heyvandarlıq sahəsi üzrə subsidiyalarla bağlı statistik məlumatlar, 2024.

Cədvəldən göründüyü kimi 2023-cü ildə heyvandarlıq sahəsi üzrə ödənilən cəmi subsidiyaların həcmi 12351 min manat təşkil etmişdir. Bu subsidiyaların 10300 min manatını və ya 83,4%-ni heyvanlara, o cümlədən iri və xırda buynuzlu mal-qaraya və quşçuluğa verilən subsidiyalar, 2051 min manatını və ya 16,6%-ni baramaçılığa verilən subsidiyalar təşkil etmişdir. 2020-2022-ci illərdə arıçılığa 5018 min manatlıq, müvafiq 5313 min və 5821 min manatlıq subsidiyalar verilmişdir. 2023-cü ildə arıçılığa subsidiyalar verilməmişdir. Təhlil göstərir ki, heyvandarlıqda, yəni iri və xırda buynuzlu mal-qaraya subsidiyaların həcmində elə bir dəyişiklik olmamışdır. Fikrimizcə, heyvandarlıq məhsullarının istehsalına yemlərin verilməsində qiymətlər xeyli artmış, bu isə son nəticədə heyvandarlıq məhsullarına ərzaq bazarındakı qiymətlərinin səviyyəsinin sabitləşdirilməsinə öz müsbət təsirini göstərdiyi üçün subsidiyalara yenidən baxmaq olar.

Təsadüfi deyil ki, bu gün kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında əsas yükün 92%-i kiçik təsərrüfatların – ailə və kəndli ev təsərrüfatları ilə fərdi sahibkarların üzərinə düşür. Yalnız 8% pay isə

nisbətən böyük torpaq sahələrinə sahib olan kənd təsərrüfatı müəssisələrinin payına aiddir. Təcrübə göstərir ki, sığorta xidmətlərinə əsas maraq iri təsərrüfatlar tərəfindən göstərilir, çünki onların risklərdən qorunma ehtiyacı və maliyyə imkanları bu addımı atmağa şərait yaradır.

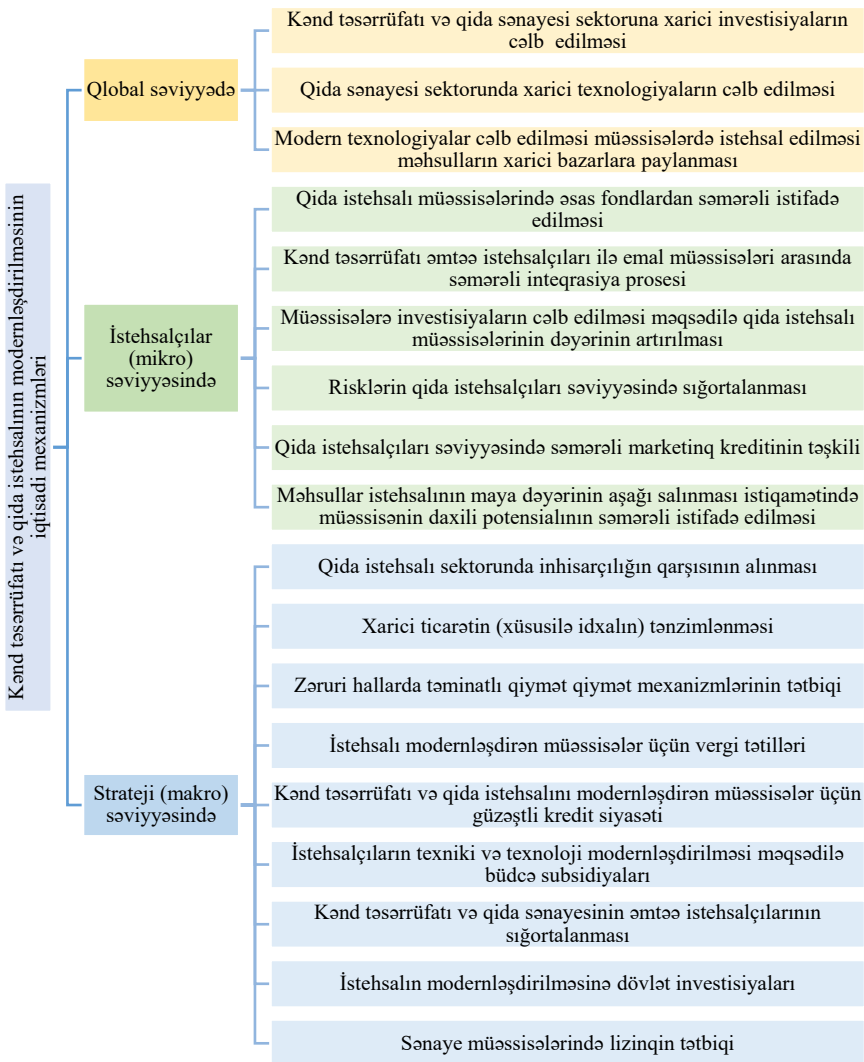
Əksinə, kiçik təsərrüfatlar ənənəvi sığorta məhsullarına meyilli deyillər. Bunun əsas səbəblərindən biri kimi, onlar hesab edirlər ki, az miqdarda torpaq sahəsində istehsal edilən məhsulda miqyas səmərəli formalaşmır və bu səbəbdən sığorta onların ümumi məhsuldarlığına ciddi təsir göstərmir. Bundan əlavə, maliyyə imkanlarının məhdudluğu səbəbilə, sığorta haqları bu təsərrüfatlar üçün əksər hallarda əlçatmaz olur.¹⁹

Digər tərəfdən, sığorta şirkətləri üçün də iqtisadi baxımdan kiçik sahələrin – məsələn, 2-3 hektar torpaq sahəsinin – ənənəvi üsullarla sığortalanması səmərəsiz hesab olunur. Bu, həm inzibati xərclərin yüksək olması, həm də aşağı gəlirlilik səbəbilə sığorta bazarında marağın az olmasına səbəb olur. Kənd təsərrüfatında risklər kifayət qədər spesifik xarakter daşıyır. Kənd təsərrüfatında risklərin yaranması ilk növbədə təbii iqlim şəraiti ilə bağlıdır və bu daha çox bitkiçilikdə özünü büruzə verir.

Risklərin səmərəli idarə edilməməsi və sığortalanmaması son nəticədə kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın səviyyəsinin aşağı düşməsinə, sahibkarlıq subyektlərinin müflisləşməsinə səbəb olur. Kənd təsərrüfatının bitkiçilik sahəsi risk amilinə daha çox məruz qalır və bu hava şəraiti ilə bağlıdır və təbii iqlim şəraitində baş verən dəyişikliklər, yağışlı günlərin sayının artması, günəşli günlərin sayının artması və kəskin istiləşmə kimi amillər bitkiçilikdə məhsuldarlığın səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur”.²⁰ Kənd təsərrüfatında və qida sənayesində risklərin təsnifatı sxem 4-də öz əksini tapmışdır:

¹⁹ Cəfərov, İ.H. Kənd təsərrüfatında indeksli sığortanın nəzəri aspektləri və Azərbaycanda tətbiqi istiqamətləri. // – Bakı: “Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı”, 2021, 2 (36). – s. 21–36.

²⁰ Васин, С.М.(2010). Управление рисками на предприятии: Учебное пособие. / С.М.Васин, В.С.Шутов – Москва: КНОРУС, – 2010, – 304 с, s. 29

Sxem 4. Kənd təsərrüfatında və qida sənayesində risklərin təsnifatı

Mənbə: Sxem müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Sxemdən göründüyü kimi, kənd təsərrüfatında və qida sənayesində globalaşma şəraitində kifayət qədər çoxsaylı risklər mövcuddur. Bu risklərin məzənnə-maliyyə tərəfləri, eləcə də büdcə subsidiyalarının

həcmi ilə bağlı məsələlər iqtisadi risklərdə təsnifləşdirilmişdir.

Aqrar sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsində bu sahəyə xarici investorların cəlb edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, ilk növbədə onunla bağlıdır ki, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının hesabına kənd təsərrüfatında mövcud olan əkin sahələrini və heyvanları sığortalamaq mümkün olmur. Yerli sığorta şirkətləri isə həm risklərin sayının çox olması səbəbindən, həm də kənd təsərrüfatında təbii şəraitin əlverişsiz keçməsi və bu prosesin xüsusilə dağlıq rayonlarda daimi olaraq mövcud olması səbəbindən bu sahəni sığortalamağa meyilli olmurlar. Bunun üçün isə ilk növbədə sahənin biznes və investisiya cəlbediciliyi yüksəldilməlidir. Bütün bunlar isə xarici investorların da aqrar sahəyə stimulu artıra bilər və eyni zamanda dövlətin tənzimləyici və stimullaşdırıcı funksiyaları yüksəldilməlidir. Məhz bütün bunlar ölkənin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında əhəmiyyətli vasitə rolunu oynaya bilər.

Dissertasiyanın **“Azərbaycanın ərzaq bazarında konyuktur dalğalanmalarının neytrallaşdırılması və dayanıqlı ərzaq təminatının formalaşdırılmasının prioritetləri”** adlı V fəslində ərzaq bazarının sabitləşdirilməsi və xarici rəqabətin əlverişsiz təzahürlərinin qarşılınması istiqamətləri, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin prioritetləri, alıcılıq qabiliyyətli tələbin stimullaşdırılması istiqamətləri tədqiq edilir. Milli iqtisadiyyatın və bazarın ən mühüm həssas sahələrindən biri müvafiq olaraq kənd təsərrüfatı və ərzaq bazarı hesab edilir.

Ərzaq bazarının sabitləşdirilməsi prosesi ilk növbədə əhalinin ərzaq təminatına təsir göstərir. Ərzaq bazarında qeyri-sabit vəziyyətin yaranması əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatının gerçəkləşdirilməsində zərərli təzahürlər doğurur. Odur ki, ərzaq bazarının sabitləşdirilməsi məqsədi ilə ərzaq bazarında mövcud olan zərərli təzahürlərin təsnifləşdirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin gerçəkləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu baxımdan ərzaq məhsulları ilə özünütəminat səviyyəsinin formalaşdırılmasına təsir göstərən amillərin təsnifatını cədvəl 6-dakı kimi göstərməyi məqsədəuyğun hesab etmək olar.

Cədvəl 6.

Ərzaq bazarında ərzaq məhsulları ilə özünütəminat səviyyəsinin formalaşdırılmasına təsir göstərən amillərin təsnifatı

Ərzaq bazarında sabitliyin səviyyəsinə təsir göstərən amillər	Amil
İstehsal sferasında mövcud olan amillər	- Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının yerləşməsi və ixtisaslaşması, - Kənd təsərrüfatı məhsullarının və ərzaq məhsullarının istehsal həcmi, - Yeni istehsal güclərinin istifadəyə verilməsi, mövcud istehsal güclərinin köhnəlməsi, - Kənd təsərrüfatı xammalı ilə təminat baxımından regionlararası əlaqələrin inkişafı, kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişafı, kənd təsərrüfatı xammalı istehsalçıları ilə emal müəssisələri arasında inteqrasiya münasibətləri, - Təbii-iqlim, texniki-texnoloji amillər və s., - İstehsala xidmət göstərən sahələrin inkişafı
Bölgü və mübadilə sferasına təsir göstərən amillər	- Ərzaq bazarı infrastrukturalarının inkişaf səviyyəsi, - Ərzaq məhsulları bazarının faktiki və potensial tutumu, - Kənd təsərrüfatı məhsullarının daşınması ilə bağlı regionlararası əlaqələrin inkişafı, - Topdan satış bazarlarının inkişaf etdirilməsi, - Logistika xidmətinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, - Xarici ticarət fəaliyyətində xarici ticarət şərtlərinin ölkələr üzrə uyğunluğu, - Ərzaq bazarında və ərzaq bazarının maddi əsasını təşkil edən kənd təsərrüfatı və emal müəssisələrində infomasiya, kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi, - Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafının ərzaq bazarının sabitləşdirilməsinə təsiri
İstehlak sferasına təsir göstərən amillər	- Əhalinin məşğulluq səviyyəsi, - Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehlak səviyyəsi, - Əhalinin pul gəlirləri, qiymət səviyyələrinin dəyişməsi, demoqrafik amillər, inflyasiya və s.

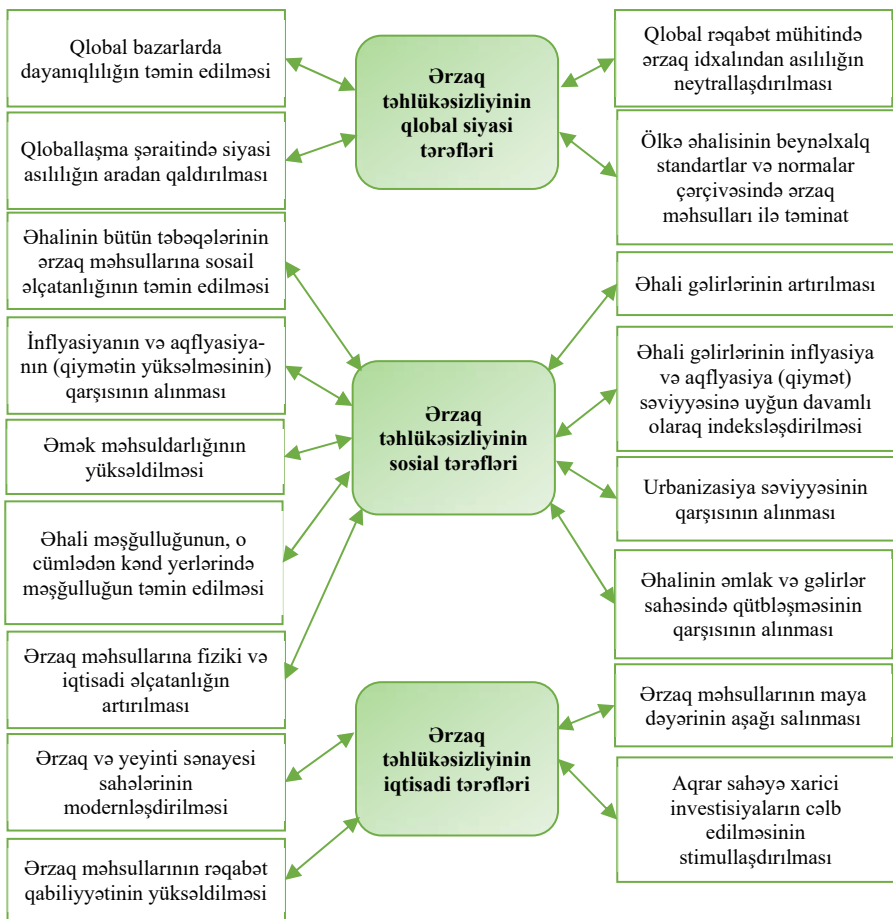
Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qloballaşma prosesinin dərinləşməsi fonunda artıq ərzaq təhlükəsizliyi dünyanın ən böyük vacib problemlərindən biri hesab edilməklə ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif göstəricilərdən istifadə edilir. Bu zaman tədqiqatçılar daha çox ərzaq məhsullarının əlçatanlıq və istehlak səviyyəsini, qidanın mövcudluğu və əhali üçün kifayət etməsini, onun keyfiyyəti və təhlükəsizlik səviyyəsini, ölkənin dəyişən iqlimin təsirinə məruz qalma dərəcəsini, hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatının riskləri, həssaslığını və təbii ehtiyatlara uyğunlaşma qabiliyyətini xarakterizə edən göstəriciləri şamil edirlər. Məhz bütün bunlar əsasında qlobal ərzaq təhlükəsizliyi indeksi müəyyənləşdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün kifayət qədər ciddi bir sınağa çevrilmişdir. ÜTT-yə üzvlük isə bu prosesi daha təhlükəli bir hədəfə gətirib çıxarır. ÜTT və bu quruma üzv olan ölkələrin kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına dövlət dəstəyinin azaldılması kimi təkliflər irəli sürür. Bu baxımdan xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin siyasi iradəsi nəticəsində ölkəmizin ÜTT-yə üzvlük prosesi hələlik ləngidilmişdir. Bu proses kənd təsərrüfatının inkişafı baxımından kifayət qədər yüksək göstəricilərin əldə olunmasına zəmanət verməkdədir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bir sıra ölkələrdə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına dövlət dəstəyinin həcmi yetərinə yüksək səviyyədədir və bunun nəticəsində də həmin ölkələr nəinki öz əhalisinin ərzaq məhsulları ilə təmin edir, eyni zamanda dünya bazarına da ərzaq məhsulları çıxarırlar. Məsələn: İsveçrədə bir hektara görə dövlət subsidiyasının həcmi 14,5 min dollar, Yaponiyada 12,9 min dollar, Avropa İttifaqı ölkələrində 0,9 min dollar, ABŞ-da 0,1 min dollar, Rusiyada isə 0,04 min dollar təşkil edir.²¹

Fikrimizcə, qloballaşma şəraitində ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi əsas etibarını ilə sosial, siyasi, iqtisadi səviyyələrini aspektləri əhatə etməlidir ki, bu da sxem 5-də öz əksini tapmışdır.

²¹ Крапчина, Л.Н., Котова, Л.Г. Продовольственная безопасность в условиях глобализации: пути сохранения и повышения. // Продовольственная политика и безопасность, 2014. 1(1), – с. 53–66.

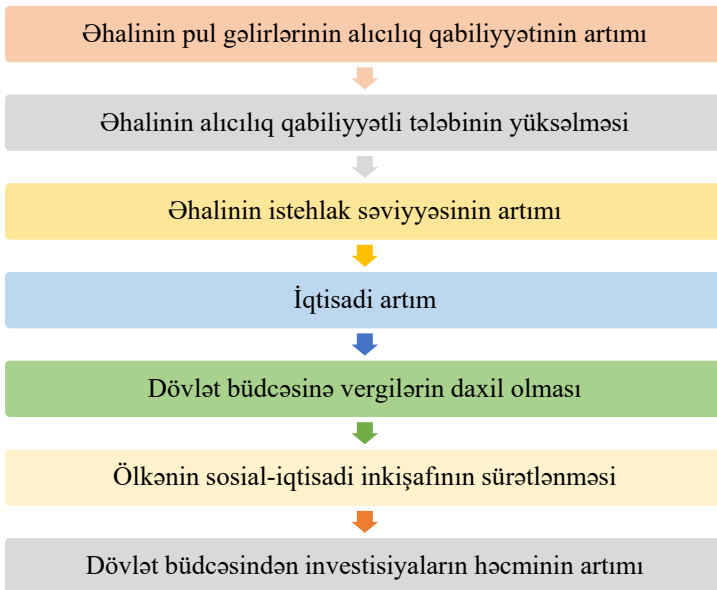
Sxem 5. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin siyasi, iqtisadi və sosial səviyyəsi

Mənbə: Sxem müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Sxemdən göründüyü kimi, ərzaq təhlükəsizliyinin son dövrlər qlobal siyasi tərəfləri daha da yüksəlmişdir. Bütün bunlar əslində ərzaq təhlükəsizliyinin klassik xüsusiyyətlər daşdığını göstərir. Belə ki, qloballaşma prosesinin dərinləşməsi ilə əlaqədar olaraq, qlobal bazarlarda dayanıqlılığın təmin edilməsi, qloballaşma şəraitində siyasi asılılığın aradan qaldırılması, qlobal rəqabət mövcudluğunda ərzaq sahəsindəki risklərin neytrallaşdırılması və ölkə əhalisinin sabit və

normal tələbat səviyyəsində ərzaq məhsulları ilə təmin olunması ərzaq təminatının dayanıqlılığına imkan verir.

İstehlak bazarında qiymətlərin səviyyəsinin dəyişməsi mahiyyət etibarilə real gəlirlərin daha az əmtəə kütləsi əldə etməsinə gətirib çıxarır. Bu baxımdan nominal gəlirlər bazar iqtisadiyyatı şəraitində demək olar ki, öz əhəmiyyətini itirir. İnflyasiyanın baş verdiyi şəraitdə nominal gəlirlər əhəmiyyətli şəkildə inflyasiyaya uğrayır və bu da əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Əhalinin alıcılıq qabiliyyəti bütövlükdə ölkədə iqtisadi inkişafa təsir göstərmək iqtidarındadır. Başqa sözlə desək, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti ilə iqtisadi artım arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Əhalinin alıcılıq qabiliyyəti ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqə sxem 6-da öz əksini tapmışdır.

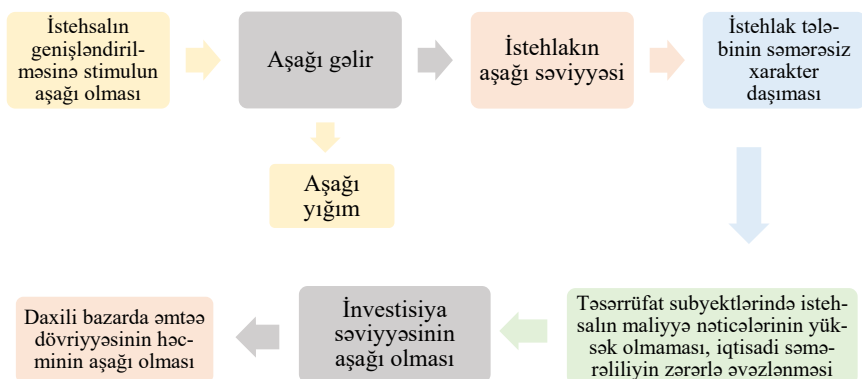

Sxem 6. Əhalinin gəlirlərinin alıcılıq qabiliyyəti ilə iqtisadi artım arasında qarşılıqlı əlaqə

Mənbə: Sxem müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Sxemdən göründüyü kimi, əhalinin pul gəlirlərinin alıcılıq qabiliyyətinin artımı mahiyyət etibarilə əhalinin alıcılıq qabiliyyəti

tələbinin yüksəlməsinə səbəb olur. Bu istehlakın səviyyəsinin artımına, iqtisadi artımın səviyyəsinin yüksəlməsinə, dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının artmasına, sosial-iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə, dövlət büdcəsindən investisiya qoyuluşlarının həcmnin artımına gətirib çıxarmaqla, mahiyyət etibarilə əmtəə dövriyyəsinin genişlənməsini şərtləndirir və ölkə iqtisadiyyatının sahə və ərazi kəsimlərində inkişafın sürətləndirilməsinə səbəb olur. Problemə bu mövqedən yanaşdıqda əhalinin alıcılıq qabiliyyətli tələbinin azalması ilə iqtisadi inkişafın zəifləməsi arasındakı düz mütənasibliyi də qeyd etmək olar. Əhalinin alıcılıq qabiliyyətini aşağı düşməsi ilə iqtisadi inkişafın səviyyəsinin ləngiməsi arasında qarşılıqlı əlaqə sxem 7-də öz əksini tapmışdır.

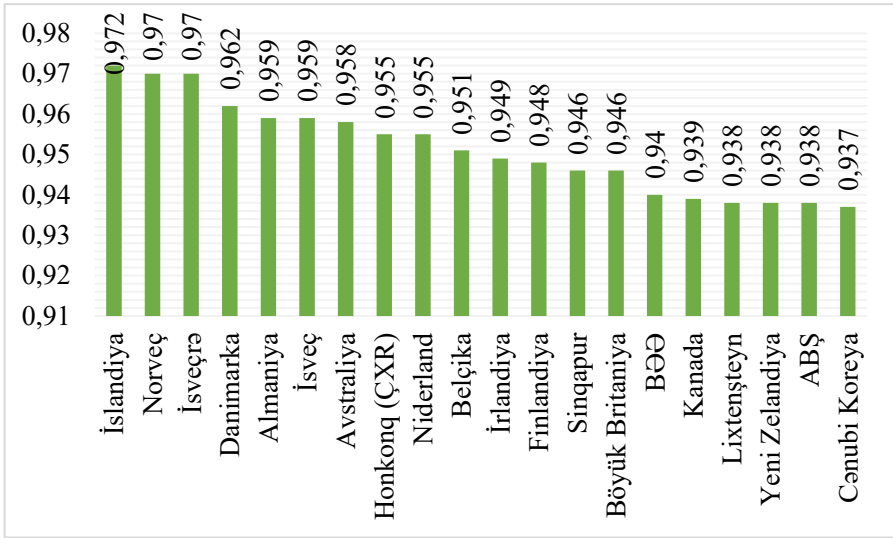

Sxem 7. Alıcılıq qabiliyyəti ilə iqtisadi inkişaf səviyyəsi arasında əlaqə

Mənbə: Sxem müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Əhalinin həyat səviyyəsi, başqa sözlə desək, əhalinin həyat keyfiyyəti ilə bağlı 1990-cı ildən etibarən BMT-nin insan inkişafı indeksi adı altında müxtəlif ölkələrin mövcud indikatorları (göstəriciləri) dərc edilir. Bu zaman 191 ölkə üzrə milli gəlir vasitəsilə qiymətləndirilən əhalinin həyat səviyyəsi başqa sözlə, alıcılıq qabiliyyəti pariteti üzrə hər nəfərə düşən milli gəlir səviyyəsi, eləcə də insanların ömür müddəti, təhsil və maariflənmə səviyyəsi kimi göstəricilər BMT-nin insan inkişaf indeksində həyat keyfiyyətini xarakterizə edən parametrlər kimi dəyərləndirilir. Bu baxımdan

göstərilən ölkələr üzrə ən yüksək həyat səviyyəsinə malik olan top 20 ölkə üzrə insan inkişaf indeksi aşağıdakı diaqram 3-də öz əksini tapmışdır.

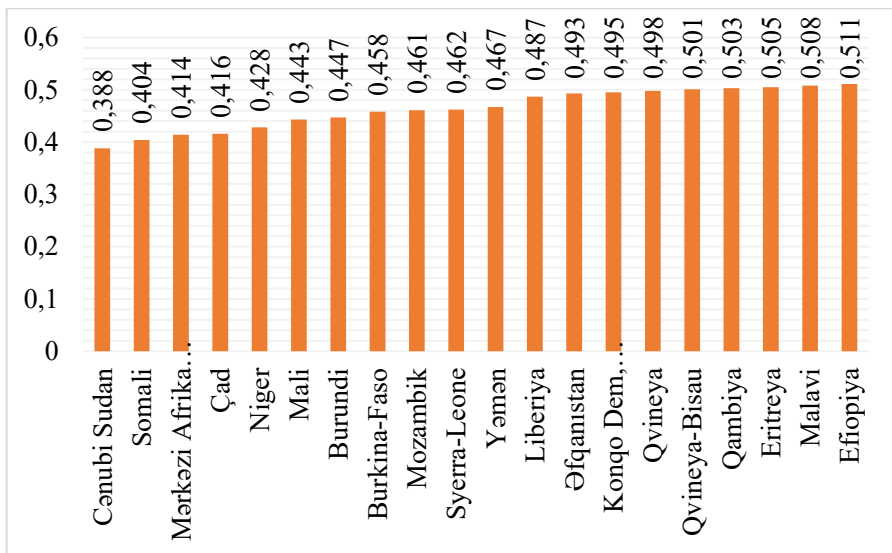

Diaqram 3. BMT-nin insan inkişafı indeksi üzrə 20 ölkə üzrə ən yüksək həyat şəraiti

Mənbə: BMT İnkişaf Proqramı (UNDP). *Qlobal İnsan İnkişafı Hesabatı, İnsan İnkişafı İndeksi Bazası*. <https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2023-24>

Diaqramdan göründüyü kimi, BMT-nin insan inkişafı indeksi üzrə ilk sıralarda qərar tutan ölkələrin əksəriyyəti, o cümlədən İslandiya, Norveç, Danimarka və İsveç məhz Şimali Avropa (Skandinaviya) ölkələrini, İsveçrə və Almaniya isə Qərbi Avropanı təmsil edir. Doğrudur, ABŞ ilk 20-liyə düşə bilsə də (17-ci yer), Asiya ölkələri və regionları içərisində Honkonq, Sinqapur və Cənubi Koreyada əhalinin həyat səviyyəsi indeksləri ABŞ-ı qabaqlayır. Yüksək həyat səviyyəsinə malik ölkələr arasında Avropa İttifaqı üzvləri mühüm yer tutur. BMT-nin insan inkişafı indeksi üzrə ən aşağı keyfiyyətli həyat səviyyəsinə malik olan ölkələrdə isə Afrika ölkələri üstünlük təşkil edir. Bu baxımdan BMT-nin insan inkişafı indeksi üzrə 20 ölkə üzrə ən

aşağı həyat səviyyəsinə malik olan ölkələrin təsnifatı diaqram 4-də öz əksini tapmışdır.

Diaqram 4. BMT-nin insan inkişafı indeksi üzrə 20 ölkə üzrə ən aşağı həyat səviyyəsinə malik olan ölkələr.

Mənbə: BMT İnkişaf Proqramı (UNDP). Qlobal İnsan İnkişafı Hesabatı, İnsan İnkişafı İndeksi Bazası. <https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2023-24>

Diaqramdan göründüyü kimi, yaşayış səviyyəsi ən aşağı olan 20 ölkə daxilində vəziyyəti ən ağır olan ilk onluğu Cənubi Sudan, Somali, Mərkəzi Afrika Respublikası, Çad, Niger, Mali, Burundi, Burkina-Faso, Mozambik və Syerra-Leone tutur. Siyahıda qərarlaşan 20 ölkənin 18-i Afrika qitəsində yerləşir, yeganə istisnalar isə kəskin humanitar və hərbi böhran yaşayan Asiya ölkələri – Yəmən və Əfqanıstandır. Adı çəkilən bütün bu ölkələrdə istər maariflənmə (savadlılıq və təhsil müddəti), istər insanların gözlənilən ömür uzunluğu, istərsə də əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi milli gəlirin səviyyəsi demək olar ki, qlobal miqyasda ən aşağı pillələrdədir.

Dissertasiya işininin nəticə bölməsində elmi və təcrübi xarakterli aşağıdakı tövsiyə və təkliflər verilir.

1. XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərindən etibarən qloballaşma prosesinin milli iqtisadiyyatlara təsiri güclənmişdir. Bu təsir ölkələrin iqtisadiyyatları arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirməklə yanaşı, iqtisadi asılılıq və iqtisadi bərabərliyin dərinləşməsinə də özü ilə gətirmişdir. Qloballaşma prosesinin dərinləşməsi, eyni zamanda ənənəvi sahələrin iqtisadi və sosial səhnədən uzaqlaşmasına səbəb olmuşdur. Bütün bunlar isə xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatının ənənəvi sahələrində böhranlı məqamların yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

2. Qloballaşma proseslərinin milli iqtisadiyyata təsiri, xüsusilə bazarlara təsir fonunda özünü biruzə verir. Milli iqtisadiyyatın və milli bazarın həssas sahələri qloballaşma proseslərinə dayanıqlı və uyğun reaksiya göstərmək iqtidarında olmur. Bütün bunlar daha çox milli bazarın ərzaq bazarı seqmentində özünü göstərir. Qloballaşma prosesinin doğurduğu zərərli təmayüllər ərzaq bazarında davamlı qiymət tərəddüdlərini şərtləndirir ki, bu da əhalinin ərzaq təminatı sahəsində problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Qloballaşma şəraitində ərzaq təminatının dayanıqlı xarakter alması, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və ərzaq müstəqilliyinin qorunub saxlanması kimi problemlərin həllini də aktuallaşdırır.

3. Qloballaşma prosesləri dünya əhalisinin ərzaq təminatına, əhalinin gəlirlərinə və istehlakının həcminə də nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərmişdir. Belə ki, ötən əsrin 90-cı illərində sosial-iqtisadi qeyri-bərabərliyin aşağı səviyyəsi daha çox Şimali Avropa, Almaniya və Asvtraliyada, yüksək həddi isə Afrika, Cənubi Amerika və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində müşahidə edilirdisə 2021-ci ildə gəlirlərdəki yüksək qeyri-bərabərlik səviyyəsi Malayziya, Brazilya, Hindistanda, hətta bəzi Şimali Avropa ölkələrində daha da artmışdır. Qloballaşan dünyada daha bir təmayül – ekoloji təmiz məhsul istehsalına yönəldilən kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinin artmasıdır. Belə ki, 2013-cü illə müqayisədə 2023-cü ildə bu artım 3 dəfə təşkil edir.

4. Dayanıqlı ərzaq təminatına nail olunması kifayət qədər mürəkkəb və çoxsaylı problemlərin həllini özündə əks edir. Dayanıqlı

ərzaq təminatın formalaşdırılması təkcə ərzaq məhsullarının istehsalının artırılması ilə deyil, həm də bu məhsulların logistik ehtiyaclarının qarşılınması, ərzaq məhsullarının əldə olunması ilə bağlı əhalinin gəlirlərinin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsini özündə əks etdirir. Odur ki, dayanıqlı ərzaq təminatına nail olunması, qlobal rəqabət mühitində ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təhdid edə biləcək səviyyəyə qədər yüksəlmişdir. Təsadüfi deyil ki, COVID-19 pandemiyası çərçivəsində dünyanın bir sıra ölkələrində – Afrika, Cənub-Şərqi Asiya və Latin Amerikası kimi müxtəlif coğrafiyalarda ərzaq təminatında kəskin problemlərin yaranmasının şahidi olduq. Doğrudur, bu problemlərin yaranması ölkələrin tarixi, coğrafi xüsusiyyətlərindən, iqtisadi inkişafın ləngiməsindən və digər bu kimi amillərdən asılı olsa da bunlar, logistika proseslərinin müasir tələblərə uyğun gəlməməsi, pandemiyanın zərərli təsirlərinin qarşısının alınması baxımından “Evdə qal” kampaniyasının həyata keçirilməsi bu problemlərin integrasiya olunmuş formada təzahür etməsinə gətirib çıxarmışdır.

5. 2000-ci illərin əvvəlindən başlayaraq, Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində mühüm addımlar atılmış və bu baxımdan kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları üçün stimullaşdırıcı tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlər çərçivəsində həmin istehsalçılar üçün bir sıra vergi güzəştləri tətbiq edilmişdir. Belə ki, torpaq vergisi istisna olmaqla, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları digər vergi növlərindən azad olunmuşdur. Bu yanaşma aqrar sahədə fəaliyyət göstərən subyektlərin vergi yükünü azaltmaqla, onların iqtisadi dayanıqlığını artırmağa yönəlmişdir.

6. Ərzaq təminatında emal sənayesinin rolu əhalinin qida məhsullarına olan tələbatın ödənilməsi ilə bağlıdır. Qida sənayesinin rəqabətədavamlılığının artırılması istehsal edilən məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi və qiymət əlçatanlığının təmin edilməsi ilə sıx bağlıdır. Ölkəmizdə son illər çoxsaylı qida məhsulları istehsal edən müəssisələrin yaradılmasına baxmayaraq hələ də bu sahədə idxal kanallarından asılılıq davam etməkdədir. Eyni zamanda regionlarda azad rəqabət əsasında fəaliyyət göstərən çoxsaylı emal müəssisələrinin ləng yaradılması həm də kənd təsərrüfatı məhsullarının satış bazarlarını da məhdudlaşdırmaqdadır. Bu təmayüllərin dərinləşməsi

qeyri-neft məhsullarının ixrac həcmnin də azalmasını şərtləndirir.

7. Dayanıqlı ərzaq təminatının formalaşdırılması əmtəə istehsalçılarının, eləcə də iqtisadiyyatın müxtəlif sahə və ərazi kəsimlərində fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi problemlərinin həllindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Kənd təsərrüfatında əmtəə istehsalçılarının təsərrüfat maliyyə fəaliyyəti, iqtisadi göstəriciləri digər sahələrlə müqayisədə nəzərəcarpacaq dərəcədə aşağıdır. Bu vəziyyətin obyektiv səbəbləri ilk növbədə sahənin az gəlirliliyi və istehsal olunan məhsulların qiymətlərinin digər sahələrlə müqayisədə daha aşağı olmasıdır. Belə bir şəraitdə kənd təsərrüfatı digər sahələrlə müqayisədə qiymət tarazlığının pozulmasına məruz qalır. Qiymətin qeyri-müəyyənliyi həm mikroiqtisadi, həm də makroiqtisadiyyatda iqtisadi tarazlığın qorunub saxlanılmasına təhdid kimi çıxış edir.

8. Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının təbii iqlim şəraitindən asılılığı və eləcə də digər iqtisadi risklərin səviyyəsinin artması son nəticədə bu sahənin cəlbediciliyini azaldır. Təsədüfi deyil ki, iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə kənd təsərrüfatı investisiya və biznes cəlbediciliyi baxımından zəifdir. Bütün bunlar isə kənd təsərrüfatına xarici investisiyaların cəlb olunması ilə bağlı problemlərin yaranmasına səbəb olur. Kənd təsərrüfatına xarici investisiyalar cəlb olunması stimullaşdırılsa, bu həm məhsul istehsalının həcmnin artırılmasına, həm də rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə əlverişli şərait yarada bilərdi. Bu isə ixracın strukturunda ərzaq məhsullarının xüsusi çəkisinin artmasına, idxalın strukturunda isə ərzaq idxalının sonlanmasına səbəb ola bilərdi.

9. Ərzaq təminatının yaradılması, eləcə də qeyri-neft məhsullarının ixracının genişləndirilməsi, o cümlədən alternativ ixrac sektorunun formalaşdırılması ərzaq kompleksinin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsindən bilavasitə asılıdır. Aqrar-ərzaq kompleksinin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər:

- ölkədə istehsal edilən aqrar-ərzaq məhsullarının keyfiyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması;
- aqrar-ərzaq məhsullarının qiymət əlçatanlığının təmin edilməsi;
- aqrar-ərzaq kompleksinin modernləşdirilməsi;

- aqrar-ərzaq kompleksinin investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi fonunda sahəyə xarici investisiyaların həcmnin artırılmasına nail olunması;

- aqrar-ərzaq məhsullarının satış bazarlarının genişləndirilməsinə nail olmaq məqsədilə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları ilə emal sənaye müəssisələri arasında kooperasiya və inteqrasiya münasibətlərinin paritet əsaslarla yenidən qurulması.

10. Əhalinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması ərzaq məhsullarının fiziki, iqtisadi və sosial əlçatanlığının təmin edilməsi baxımından aqrar bazar infrastrukturlarının inkişaf etdirilməsindən bilavasitə asılıdır. Əhalinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması baxımından aqrar bazar infrastrukturlarının mövcud reallıqlarının qiymətləndirilməsi aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

- regionların spesifik xüsusiyyətləri və istehsalın ixtisaslaşması baxımından aqrar bazar infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi;

- logistik infrastrukturların dayanıqlı inkişafına nail olunması baxımından ərzaq məhsullarının istehlakçılara çatdırılması imkanlarının yaxşılaşdırılması;

- regionlarda meyvə-tərəvəz məhsullarının istehsalçıları əksər hallarda soyuducu kameralarındakı mövcud texnologiyaların yetərsizliyindən və qiymətlərin əlçatan olmaması səbəbindən problemlərlə üzləşirlər. Yaxşı olardı ki, bu sahədə inhisarçılığın aradan qaldırılmasına nail olunsun, eyni zamanda soyuducu və saxlama kameralarında tarif qiymətləri müəyyən nisbətlərdə subsidiyalaşdırılsın.

11. Ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları emal, tədarük və təchizat strukturları arasında etibarlı və dayanıqlı inteqrasiya münasibətlərinin formalaşdırılmasından da bilavasitə asılıdır. Ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması baxımından aqrar-ərzaq kompleksində emal, tədarük və təchizat məsələlərini təhlil edib aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- əmtəə istehsalçıları üzərində emal müəssisələrin, tədarük və xidmət qurucularının iqtisadi institusional dominantlığının aradan qaldırılması;

- bu məqsədlə xüsusilə regionlarda həm emal, həm də tədarük və xidmət qurumlarının sayının artırılması;

- aqrar ərzaq kompleksində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi

imkanlarının genişləndirilməsi.

12. Heyvandarlıq məhsulları seqmentində qiymətlərin səviyyəsinin artmasını səciyyələndirən ən mühüm amillərdən biri ondan ibarətdir ki, bu sahədə fəaliyyət göstərən fermerlər heyvanları optimal müddət gözləmədən bazara yönəldirlər. Heyvanlar 5-6 aylıq olduqları və çəkirləri 7-8 kiloqram artımı aldığı halda satışa çıxarılır. Bu təmayül isə növbəti illərdə heyvanların doğuşunu – artımını əngəlləyir. Bundan əlavə, istehlakçıların daha çox xırda buynuzlu heyvan məhsullarına üstünlük verməsi də təhdid xarakterlidir. Doğrudur, bu prosesin obyektiv səbəblərindən biri də odur ki, fermerlər məhz iri buynuzlu mal-qaranı saxlamaq üçün daha çox yemə ehtiyac duyurlar və bu tələbatı qarşılaya bilmədikdə, həmin heyvanları kəsimə yönəldir və ya bazara çıxarırlar. Bu təmayül isə ərzaq bazarında qiymət artımlarının yaranması üçün indiqator rolunu oynayır. Ərzaq təminatı sahəsində daxili bazarın qorunmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin gerçəkləşdirilməsinə, ərzaq bazarının xarici rəqabətin əlverişsiz təzahürlərindən qorunmasına ehtiyac vardır. Bu baxımdan, gömrük mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və mexanizmlərin daha çox ərzaq bazarının qorunması məqsədilə yerli əmtəə istehsalçılarının stimullaşdırılması ilə kompensasiya olunması məqsədəuyğun olardı.

13. Hesab edilir ki, ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması sahəsində daha çox müqayisəli üstünlüklər prinsipinə önəm verilməlidir. Bu onunla bağlıdır ki, məhsuldarlığın səviyyəsinin yüksəldilməsi hesabına bir sıra məhsulların becərilməsinə, daha çox torpaq sahəsinin yönləndirilməsi prosesinə, sahənin artırılmasına son qoyulmalıdır. Belə bir şəraitdə həm ixrac yönümlü ərzaq məhsullarını istehsal etmək, həm də ölkəmizdə daha məhsuldar səviyyəyə malik olan istehsalı gerçəkləşdirmək mümkündür.

14. Ölkəmizin ərazisinin və eləcə də torpaq sahəsinin az saylı olması baxımından ekoloji təmiz təsərrüfat məhsulları istehsalının qurulmasında müəyyən problemlər yaranır. Lakin bununla bağlı belə hesab etmək olar ki, Cənab Prezidentin siyasi iradəsi və eləcə də Azərbaycan ordusunun şücaəti nəticəsində 30 ilə yaxın işğal edilmiş ərazilərin erməni qəsbkarlarından təmizlənməsi, nəticə etibarilə iqtisadi potensialın daha da artmasına əlverişli şərait yarada bilər. İAEƏ-in su ehtiyatlarının, eləcə də biomüxtəlifliklərin hərəkətə

gətirilməsi hesabına nəinki ölkənin regionlarında və eləcə də bu ərazilərin milli iqtisadiyyata səmərəli reinteqrasiyası prosesinin gerçəkləşdirilməsi hesabına ərzaq təminatını yaxınlaşdırmaq və eləcə də ərzaq məhsullarının ixracının həcmi artırmaq mümkündür.

Hesab edirik ki, yuxarıda qeyd edilən təkliflərin reallaşdırılması yaxın gələcəkdə qloballaşma prosesinin doğurduğu zərərli təzahürlərdən ərzaq təminatının səmərəli şəkildə müdafiəsinə imkan verə bilər.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı dərc olunmuş məqalələrdə və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır:

1. Qurbanzadə, A.A. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində ixrac potensialının dayanıqlı inkişaf məsələləri // “Kooperasiya: tarix və reallıqlar” mövzusunda keçirilmiş elmi-praktik konfrans materialları. – Bakı, 2008. – s. 45-50.

2. Qurbanzadə, A.A. Azərbaycanın ərzaq məhsullarının beynəlxalq ticarət sisteminə inteqrasiyasının metodiki əsasları // – Bakı: Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun Elmi Əsərləri, 2009. № 4, – s. 81-85.

3. Qurbanzadə, A.A. Azərbaycanın ərzaq bazarının global iqtisadi mühitə dayanıqlı adaptasiyasının xarakterik cəhətləri // “Azərbaycan Respublikası əhalisinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatının iqtisadi problemləri”nə həsr edilmiş respublika elmi-praktik konfransın materialları. – Bakı, 2009. – s. 79-81.

4. Qurbanzadə, A.A. Ərzaq bazarının formalaşmasının global istiqamətləri // “Kooperasiya: tarix və reallıqlar” mövzusunda keçirilmiş elmi-praktik konfrans materialları. – Bakı, 2009. – s. 160-167.

5. Qurbanzadə, A.A. Aqrar sənaye kompleksinin regional modeli və ərzaq təminatının dayanıqlı inkişafı // – Bakı: “Azərbaycan aqrar elmi” elmi-nəzəri jurnal, 2010. № 1-2, – s. 6-9.

6. Гурбанзаде, А.А. Теоретические подходы в глобальных аспектах внешней торговли // – Украины: Науковий Висник Полтавського Університету сложивчої кооперації України. Серія Економічні Науки, 2010. № 2 (41), – s. 135-138.

7. Qurbanzadə, A.A. Aqrar islahatlar və dayanıqlı ərzaq təminatının əsas prioritetləri // – Bakı: “Azərbaycan aqrar elmi” elmi-nəzəri jurnal, 2010. № 6, – s. 14-17.

8. Гурбанзаде, А.А. Мировой опыт развития продовольственной безопасности государства в условиях глобализации // Международная научно-практическая конференция на тему «Теория и практика инновационного развития кооперативного образования и науки». – г. Белгород, 2010. – с. 245-257.

9. Qurbanzadə, A.A. Ərzaq təhlükəsizliyinin təminatı: dayanıqlı inkişafı və qlobal strategiyası // AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu və AKU-nun birgə təşkil etdiyi “İqtisadi artımın intensiv inkişaf problemləri” mövzusunda keçirilmiş respublika elmi-praktik konfransının materialları. – Bakı, 2011. – s. 47-51.

10. Qurbanzadə, A.A. Kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarük siyasəti və dayanıqlı ərzaq təminatının problemləri // – Bakı: AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri, 2011. № 3, – s. 260-264.

11. Qurbanzadə, A.A. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi nisbətində kənd təsərrüfatı sahələrinin balanslaşdırılması // – Bakı: AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri, 2011. № 4. – s.196-201.

12. Qurbanzadə, A.A. Ərzaq sənayesinin transformasiyasının nəticələri və ərzaq təminatının reallıqları // – Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat elmlər seriyası, 2012. № 3, – s. 187-194

13. Qurbanzadə, A.A. Ərzaq iqtisadiyyatının çoxfunksiyalılığı konsepsiyası // “Milli iqtisadiyyatın inkişafı və səmərəliliyinin yüksəldilməsi” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. – Bakı, 27-28 iyun 2012. – s. 512-515

14. Qurbanzadə, A.A. Dayanıqlı ərzaq təminatının iqtisadi əsasları. Monoqrafiya. / A.A.Qurbanzadə – Bakı: Kooperasiya, 2013. – 232 s.

15. Qurbanzadə, A.A. Azərbaycanda aqrar islahatlar siyasətində dayanıqlı ərzaq təminatının iqtisadi-sosial baxış kompleksi // Azərbaycan Kooperasiya Universiteti: Regional iqtisadi siyasət və kooperasiya münasibətlərinin inkişafı beynəlxalq elmi-praktik konfransının materialları, – Bakı, 12 noyabr, 2014. – s. 675–681.

16. Qurbanzadə, A.A. Ərzaq-sənaye kompleksinin dayanıqlı inkişafının funksional təyinatı // – Bakı: AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri, 2015. № 2, – s. 79-84.

17. Qurbanzadə, A.A. Ərzaq kompleksinin modernizasiyası və dayanıqlı inkişaf problemləri / A.A.Qurbanzadə – Bakı, 2017. – 192 s.

18. Qurbanzadə, A.A. Qloballaşma şəraitində dayanıqlı ərzaq kompleksinin inkişafı // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunmuş “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə və aqrar sahənin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. – Bakı, 2018. – s.120-126.

19. Qurbanzadə, A.A. Qloballaşmanın milli iqtisadiyyata təsirinin qiymətləndirilməsi // Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr edilmiş “Keyfiyyət təminatı rəqabətqabiliyyətli iqtisadi inkişafın əsas amili kimi” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2022. – s. 63-68.

20. Qurbanzadə, A.A. Dövlətin aqrar siyasətinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında rolu // – Bakı: “Kooperasiya” elmi-praktiki jurnal, 2023. № 3 (70), – s. 4-11.

21. Qurbanzadə, A.A. Dayanıqlı ərzaq təminatının formalaşdırılmasında kənd təsərrüfatının rolu və onu şərtləndirən amillər // Heydər Əliyevin 100 illiyinə həsr edilmiş “Rəqabət – dayanıqlı inkişafın mühüm amili kimi” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. – Bakı, 28 aprel 2023. – s. 248-253.

22. Qurbanzadə, A.A. Bəşəriyyətin qlobal problemləri fonunda ərzaq təminatına təsir edən amillər // Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş “Heydər Əliyev və müasir türk dünyası” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. – Bakı, 2 may 2023. – s. 289-294.

23. Qurbanzadə, A.A. Ərzaq bazarına qlobal təhdidlər // “İşğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkə iqtisadiyyatına reintegrasiyası: Hədəflər və istiqamətlər” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. – Bakı, 2023. – s. 129-133

24. Qurbanzadə, A.A. The problem of food supply in the global environment // VII International Scientific and Practical conference “Science and technologies”. – Almatı, 2023. –s. 180-184

25. Qurbanzadə, A.A. Qlobal çağırışlar fonunda ərzaq təhlükəsizliyinə yanaşmalar // Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illik yubileyinə həsr edilmiş “Sosial-iqtisadi

inkişafda qlobal meyllər, çağırışlar və imkanlar” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. – Bakı, 24 may 2023. – s. 57-61

26. Qurbanzadə, A.A. Qloballaşma şəraitində ərzaq təminatı və kənd təsərrüfatının müqayisəli qiymətləndirilməsi // 8th International icontech congress on innovative surveys in positive sciences. – Baku, 16-18 mart 2024. – s. 241-248

27. Qurbanzadə, A.A. Ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında kənd təsərrüfatının davamlı inkişafının ekoloji funksiyalarının rolu // Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 101-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanda ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasında Ümummilli lider Heydər Əliyevin rolu” mövzusunda keçirilən respublika elmi-praktiki konfransın materialları. – Bakı, 15 may 2024. – s. 26-29.

28. Gurbanzade, A.A. The Impact of Improving Food Supply in Modern Conditions on Enhancing Competitiveness // The 19th edition of the international conference. European integration realities and perspectives. – Rumıniya, 2024. – s. 587-591.

29. Qurbanzadə, A.A. Dayanıqlı ərzaq təminatının formalaşdırılması sahəsində dünya təcrübəsi // “Yeni Nəsil İqtisadiyyat: Çağırışlar və perspektivlər Next Generation Economics: Challenges and Perspectives” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. – Bakı, 2024. – s. 405-411

30. Гурбанзаде, А.А. Влияние снижения издержек обращения на улучшение продовольственного обеспечения населения // «Белорусский торгово-экономический университет потребительской кооперации» эффективность сферы товарного обращения и труда сборник научных статей х писаренковских чтений, посвященных 60-летию основания университета. – Гомель, 31 октября – 1 ноября 2024 г. – с. 68-72.

31. Qurbanzadə, A.A. Aqrar bazar infrastrukturalarının təkmilləşdirilməsinin əhəlinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında rolu // – Bakı: “Geostrategiya” jurnalı, 2024, №04 (82). – s. 141-145.

32. Qurbanzadə, A.A. Qlobal rəqabət mühitində dayanıqlı ərzaq təminatının səciyyəvi cəhətləri // – Bakı: “Audit” jurnalı, 2024. № 02 (44), – s. 56-62.

33. Qurbanzadə, A.A. Qloballaşma kontekstində kooperasiya münasibətlərinin inkişafının əhalinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında rolu // – Bakı: AMEA-nın "İqtisadi inkişaf və sosial rifah" jurnalı, 2024. № 2, – s. 114-124.

34. Qurbanzadə, A.A. Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin təkmilləşdirilməsinin əhalinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında rolu // – Bakı: "Kooperasiya" elmi-praktiki jurnal, 2024. № 4, – s. 66-74.

35. Gurbanzade, A.A. The impact of the implementation of guaranteed and intervention prices on food security // – Sloveniya Lyublyana: Agora international journal of economical sciences, 2024. № 2, – s. 113-124.

36. Qurbanzadə, A.A. Müasir şəraitdə qlobal iqlim dəyişikliklərinin ərzaq təminatına təsiri // – Bakı: ATM "Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı" elmi-praktiki jurnal, 2024. № 2(46), – s. 72-81.

37. Gurbanzade, A.A., B.Kh..Ataşov, A.F.Abbasov. Government policy on ensuring food security: bibliometric analysis // – Ukraine: "Problems and Perspectives in Management" journal, 2025. № 1, – s. 496-514.

38. Gurbanzade, A.A., A.F.Abbasov. Bibliometric analysis of sustainable development of the agri-food industry and its impact on food security in developing countries // – Ukraine: "Environmental Economics" journal, 2025. № 2, – s. 149-161.

39. Гурбанзаде, А.А. Роль совершенствования системы агрострахования в повышении продовольственной безопасности // – Москва: "Экономика и предпринимательство", 2025. № 4 (177), Vol. 19, – s. 293-299.

40. Qurbanzadə, A.A. Əhalinin alıcılıq qabiliyyətli tələbinin stimullaşdırılmasının ərzaq təminatı baxımından qiymətləndirilməsi // – Bakı: "Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment" elmi-praktiki jurnal, 2025. № 2 (31), – s. 31-39.

41. Гурбанзаде, А.А. Роль совершенствования таможенно-тарифного механизма в улучшении продовольственного обеспечения населения в условиях глобализации // – Москва: "Экономика и управление: проблемы, решения" научно-практический теоретический журнал, 2025. том 6 (157), – s. 56-63.

42. Qurbanzadə, A.A. Xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi və daxili bazarın qorunmasının ərzaq təminatına təsiri // – Bakı: “Statistika Xəbərləri” elmi-praktiki jurnal, 2025. – s. 16-24

Dissertasiyanın müdafiəsi 28 oktyabr 2026-cı il tarixdə, saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Kooperasiya Universitetində fəaliyyət göstərən FD 2.46 Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BED 2.46 Birdəfəlik Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1106, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəh., Nərimanov ray., Nəcəf Nərimanov küç. 93.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin (www.aku.edu.az) rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 25 sentyabr 2026-cı il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 09.09.2026

Kağızın formatı: 60 x 84 1/16

Həcm: 80183 işarə

Tiraj: 100